

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ

Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΚΑΝΙΚΗΣ
ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ
Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΣΥΡΟΥ ΚΑΙ ΤΗΝΟΥ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ

Στις 27 Οκτωβρίου/8 Νοεμβρίου 1869, οι Έφοροι¹ της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας της Ελληνικής Κοινότητας του Liverpool με επιστολή τους προς την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος ζήτησαν να εγκριθεί η αποστολή στην Αγγλία ενός Έλληνα Ιεράρχη και δύο διακόνων για την τέλεση των εγκαυμάτων του ναού του Αγίου Νικολάου², τον οποίο ανήγειραν οι ορθόδοξοι ομογε-

1. Οι Έφοροι του ιερού ναού του Αγίου Νικολάου ήταν οι Γεώργιος Μ. Παπαγιάννης, Δ.Ν. Γιαννακόπουλος, Δημήτριος Α. Γαλάτης, Σπυρίδων Γεωργαλάς και Βασίλειος Παπαγιάννης. Βλ. Αρχείο Αλεξάνδρου Λυκούργου, Αρχιεπισκόπου Σύρου και Τήνου (στο εξής ΑΑΛ), Φακ. 3, αρ. 1. Επιστολή των εφόρων του ναού του Αγίου Νικολάου (Liverpool) προς Αλέξανδρο Λυκούργο (Σύρος), 27 Οκτ./8 Νοεμβ. 1869.

2. Η απόφαση για την ανέγερση της ορθόδοξης εκκλησίας του Αγίου Νικολάου δι' εράων ελήφθη τον Οκτώβριο του 1863 σε γενική συνέλευση των μελών της Ελληνικής Κοινότητας, που συνήλθε με πρωτοβουλία του προέδρου της Κοινότητας Γ. Μ. Παπαγιάννη. Στη συνέλευση αυτή εξασφαλίστηκε το μεγαλύτερο μέρος της δαπάνης για την ανοικοδόμηση του ναού και εκλέχτηκε τριμελής επιτροπή από τους Γ. Μ. Παπαγιάννη, Κ. Ράλλη και Α. Ευμορφόπουλο. Ο τελευταίος ανέλαβε τη δαπάνη για την αγορά του οικοπέδου. Τα θεμέλια του ναού τέθηκαν το 1865 από τον εφημέριο της κοινότητας Κωνσταντίνο Στρατούλη. Ο ναός κτίσθηκε βάσει αρχιτεκτονικού σχεδίου του Ερ. Σούμνερ, που είχε ως πρότυπο το ναό της Θεοτόκου της Κωνσταντινουπόλεως, κτίσμα του 5ου μ.Χ. αιώνα. Για το ιστορικό της ανέγερσης του ναού στο Liverpool βλ. Βάσος Τσιμπίδαρος, *Οι Έλληνες στην Αγγλία*, Εκδ. Αλκαίος, Αθήνα 1974, σ. 165-166 και Παρθένιος Μ. Ακύλας *Ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου και Τήνου Αλέξανδρος Λυκούργος εν Αγγλία κατά το 1870*, Αθήνα 1901, σ. 20-24.

νείς της πόλης και πρότειναν τον Αρχιεπίσκοπο Σύρου και Τήνου, Αλέξανδρο Λυκούργο³. Η Ιερά Σύνοδος ενέκρινε το αίτημά τους με τρεις ψήφους επί συνόλου πέντε⁴ και κοινοποίησε την απόφασή της στον Αρχιεπίσκοπο Σύρου στις 4 Δεκεμβρίου. Συνοδοί του ορίστηκαν οι ιεροδιάκονοι Ευγένιος Δεπάστας και Παρθένιος Ακύλας⁵.

Η υπόδειξη του Αλέξανδρου Λυκούργου για τον εγκαινιασμό του ναού του Αγίου Νικολάου δεν ήταν τυχαία, όπως θα αναπτύξουμε στη συνέχεια. Ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου ήταν καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, είχε φήμη δεινού ρήτορος, αντι-πανσλαβιστή και δυτικόφιλου. Προσκληθήκε από τους ομογενείς του Liverpool, με πρωτεργάτη τον Γ. Παπαγιάννη, διότι ήταν ιεράρχης της Ορθοδοξίας «υψηλής διανοητικής αναπτύξεως και ευρείας μαθήσεως», και συγκέντρωνε τα προσόντα «άτινα απαιτούνται προς εκπλήρωσιν του υψηλού σκοπού μεθ' ού συνδέονται αναποσπástως αι ευχαί και οι πόθοι παντός του Ελληνικού»⁶.

Το ταξίδι του Αρχιεπισκόπου Σύρου, Αλέξανδρου Λυκούργου, στην Αγγλία, η σημασία του για την έναρξη ενός διαλόγου μεταξύ της Αγγλικανικής και της Ορθόδοξης Ανατολικής Εκκλησίας με στόχο την προσέγγιση και ενδεχομένως την ένωση των Εκκλησιών και η θερμή υποδοχή που επιφύλαξαν στον Έλληνα ιεράρχη οι Επίσκοποι της Αγγλίας, ο Πρωθυπουργός W.E. Gladstone, ο Lord Salisbury, η Βασίλισσα Βικτωρία και άλλα επίσημα πρόσωπα δεν είναι βέβαια άγνωστα⁷.

3. Τα έξοδα για τη μετάβαση και επιστροφή του Αρχιεπισκόπου Σύρου και των συνοδών του θα αναλάμβαναν οι εν Σύρω Πέτρος Ράλλης και Σία. Οι έφοροι ζητούσαν επίσης να επισπευσθεί η αναχώρηση του Λυκούργου και των συνοδών του, ώστε να αφιχθούν στο Liverpool πριν από την 6/18 Δεκεμβρίου 1869 και να τελεσθούν τα εγκαίνια την ημέρα του εορτασμού της μνήμης του Αγίου Νικολάου, ώστε να προληφθούν οι αντιδράσεις ορισμένων μελών της κοινότητας. ΑΑΛ, Φακ. 3, αρ. 1, ό.π.. Ο Α. Λυκούργος σημειώνει: «Ο Κύριος Παπαγιάννης επέσπευσε την ημετέραν αναχώρησιν όχι τόσον δια την εγκαινίασιν του ναού, όσον δια να προλάβη την από μέρους μελών τινών της κοινότητος αντίδρασιν, ήτις πράγματι προελήφθη δια της ημετέρας παρουσίας». ΑΑΛ, Φακ. 38, αρ. 18, Αλέξανδρος Λυκούργος προς τον άγιο Νάξου Παρθένιο, Liverpool, 1 Ιανουαρίου 1870.

4. Τα δύο μέλη της Ιεράς Συνόδου που διαφώνησαν πρότειναν να σταλεί ο Προκόπιος Γεωργιάδης, Επίσκοπος Μεσσηνίας (1852-1874) αντί του Λυκούργου.

5. ΑΑΛ, Φακ. 3, αρ. 4, Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος προς Αρχιεπίσκοπον Σύρου και Τήνου, (αρ. πρ. 763-856), Αθήνα, 4 Οκτωβρίου 1869.

6. ΑΑΛ, Φ. 3, αρ. 5, χ.χ [1870], όπως γράφουν οι έφοροι της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας στο Liverpool στην επιστολή τους προς τον Α. Λυκούργο, με την οποία τον ευχαριστούν για την αποδοχή της πρόσκλησής τους.

7. George Williams (ed.), *A Collection of Documents: Relating Chiefly to the Visit of Alexander Archbishop of Syros and Tenos to England in 1870*, Occasional Papers of the Eastern Church Association, No XIV, Λονδίνο 1872. F. M. Skene, *The Life of Alexander Lycourgos*,

Στη μελέτη που ακολουθεί επιχειρούμε, αξιοποιώντας στοιχεία από το αρχείο του Αλέξανδρου Λυκούργου, κυρίως από την ανέκδοτη αλληλογραφία του, που μας αποκαλύπτει το πλέγμα των προσωπικών σχέσεων του συγγραφέα, των κοινών ενδιαφερόντων τους και των επιδιώξεων τους, αλλά και νέες πληροφορίες για το ταξίδι στην Αγγλία, να εντάξουμε στο ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής την προσέγγιση Αγγλικανών και Ορθοδόξων και τη συμβολή του Λυκούργου στον οικουμενικό διάλογο των εκκλησιών κατά την περίοδο του Βουλγαρικού ζητήματος.

Σύντομο βιογραφικό διάγραμμα

Ο Αλέξανδρος Λυκούργος γεννήθηκε στη Σάμο το 1827. Ήταν γιός του αρχιστράτηγου της επανάστασης στο νησί, Γεωργίου Λυκούργου-Λογοθέτη και της Πουλουδίτσας, το γένος Γεωργιάδου. Τα παιδικά του χρόνια τα έζησε στο Τηγάνι (Πυθαγόρειο), στον πύργο που κτίστηκε πάνω στα παλαιά τείχη, απ' όπου ο πατέρας του διηύθυνε τις πολεμικές επιχειρήσεις των Σαμίων, σε ένα περιβάλλον που του καλλιέργησε έντονα πατριωτικά αισθήματα και το ζήλο για την υλοποίηση των ιδεωδών του ελληνικού αγώνα. Η στενή σχέση με τον αδελφό του πατέρα του, που ήταν ιερωμένος, αλλά και η ευσεβεία του ίδιου του Γεωργίου Λυκούργου-Λογοθέτη, ο οποίος μαρτυρείται ότι διάβαζε τον

Archbishop of the Cyclades, with an Introduction by the Lord Bishop of Lincoln, Rivingtons, 1877. Το χρονικό του ταξιδιού αναλυτικά στο Παρθένιος Μ. Ακύλας, *Ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου και Τήνου Αλέξανδρος Λυκούργος εν Αγγλία κατά το 1870*, Αθήνα 1901. Όπως προκύπτει από τη μελέτη του Αρχείου του Αλέξανδρου Λυκούργου, ο Παρθένιος Ακύλας, που ήταν συνοδός και γραμματέας του Αρχιεπισκόπου Σύρου, στο βιβλίο του αντιγράφει, χωρίς να το αναφέρει, τις επιστολές που ο Αλέξανδρος Λυκούργος έστελνε από την Αγγλία στον Μ. Σακελλαρίου, τον Παρθένιο Νάξου, τον Πρωτοσύγκελο Σύρου, την αδελφή του Κλεοπάτρα κ.ά., αλλάζοντας μόνο το πρόσωπο και παραλείποντας ορισμένες παραγράφους. Έτσι, πολλές από τις κρίσεις που εκφέρει είναι του Αρχιεπισκόπου Σύρου. Αυτό το επισημαίνει και ο Μ. Γ. Σακελλαρίου. Βλ. *Κραυγή του εκπνέοντος Ελληνισμού*. Εφημερίς Πολιτικοθησκευτική και Ιστορικοκριτική, Έτος Α' αρ. 41, 6 Μαρτίου 1911, «Διατί έπεσεν η Ελλάς;», ΚΗ'. Επίσης, ο Ακύλας, ενώ δημοσιεύει τις προσφωνήσεις και ανταφωνήσεις των διάφορων εκκλησιαστικών οργανώσεων και επιτροπών που επισκέφθηκαν τον Αρχιεπίσκοπο Σύρου κατά την παραμονή του στην Αγγλία, δεν αναφέρει την ταυτότητά τους και την ημερομηνία τους. Δ. Σ. Μπαλάνος, «Ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου, Τήνου και Μήλου Αλέξανδρος Λυκούργος», *Θεολογία*, τ. Α', 1923, σ. 41-67, 180 κ.εξ. και σε αυτοτελές τεύχος, 1923, σ. 29-43. Ευλόγιος Κουρίλας-Λαυριώτης «Αλέξανδρος ο Λυκούργος», *Θεολογία*, τ. Ε', 1927, σ. 135-156, σ. 328-341, και τ. ΣΤ', 1928, σ. 65-80. Παρθένιος Πολάκης, *Αλέξανδρος Λυκούργος, Αρχιεπίσκοπος Σύρου και Τήνου*, 1927. Μ. Β. Σακελλαρίου, «Αρχείο Αλεξάνδρου Λυκούργου», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 76, 2001, σ. 87-103.

Απόστολο και ασχολήθηκε με το σχολιασμό της *Αποκάλυψης*⁸, ενίσχυσαν τη θρησκευτικότητα του μικρού Αλέξανδρου και την αγάπη του για την Εκκλησία.

Τελείωσε τις γυμνασιακές του σπουδές στην Αθήνα, όπου είχε εγκατασταθεί η οικογένειά του μετά το 1836. Σε νεαρή ηλικία γνώρισε τον Κωνσταντίνο Οικονόμο τον εξ Οικονόμων, που ήταν φίλος του πατέρα του. Η γνωριμία του με τον Οικονόμο, τον οποίο αποκαλεί δάσκαλό του, θα ενισχύσει το θρησκευτικό του συναίσθημα και την κλίση του προς τον κληρικαλισμό που είχε εκδηλώσει από την παιδική ηλικία⁹. Ο Αλέξανδρος θα διαφωνήσει με τον πατέρα του, που τον προέτρεπε να σπουδάσει τη Νομική επιστήμη, και το 1845 θα γραφτεί τελικά στη Θεολογική Σχολή, από την οποία θα αποφοιτήσει το 1850¹⁰. Με την καθοδήγηση του Οικονόμου θα μελετήσει συστηματικά τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και τους εκκλησιαστικούς πατέρες.

Η επίδραση της ιδεολογίας του Οικονόμου¹¹, βασικοί άξονες της οποίας κατά την περίοδο αυτή είναι η πίστη του στην ενότητα της ορθόδοξης εκκλησίας, η θρησκευτική ενότητα του Ελληνισμού, η επιμονή του στα «πατροπαράδοτα» δόγματα και η αντίθεσή του στο φιλελευθερισμό και το μισσιοναρισμό, είναι φανερά στη σκέψη και τη δράση του Λυκούργου κατά την περίοδο των σπουδών του στη Θεολογική Σχολή. Το 1848 ο Αλέξανδρος θα υπογράψει μαζί με άλλους δέκα συμφοιτητές του επιστολή διαμαρτυρίας προς τον Κοσμήτορα, ζητώντας προστασία από τους υποστηρικτές του Μανούση¹². Ένα χρόνο μετά θα δημοσιεύσει επιστολή εναντίον του Φαρμακίδη «περί όρκου». Το 1851, με προτροπή του Κ. Οικονόμου, θα εκδώσει ανώνυμα ένα φυλλάδιο κατά του μισσιο-

8. Το ανέκδοτο χειρόγραφο αυτής της εκτενούς μελέτης βρίσκεται στο οικογενειακό αρχείο του Γ. Λυκούργου-Λογοθέτη.

9. «Η προς τον Κωνσταντίνον Οικονόμον τον εξ Οικονόμων οικείωσις περιποίησεν αὐτῷ καὶ τῆς θεολογικῆς μαθήσεως τὸν ἔρωτα καὶ τῆς ιερωσύνης τὸν ζήλον»: Εμ. Κόκκινος, *Επιμνημόσυνος εἰς Αλ. Λυκούργον*, *Αἰών* (27 Δεκ. 1875), ὅπως παρατίθεται στο Δ. Σ. Μπαλάνος, «Ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου, Τήνου καὶ Μήλου Αλέξανδρος Λυκούργος» (ανατύπωση ἐκ τῆς *Θεολογίας*, τ. Α'), Αθήνα 1923, σ. 7.

10. ΑΑΛ, Φακ. 34, αρ. 3, Βιογραφικό σημείωμα του Αλεξάνδρου Λυκούργου, χ.χ. Γιάννη Α. Ζαφείρη, «Η Μεγάλη Μορφή του Αλέξανδρου Λυκούργου», *Σαμιακή Επιθεώρηση*, τ. Θ', αρ. τχ. 35-36, Αθήνα (Ιαν.1988), σ. 133-136.

11. Κώστας Λάμπας - Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων*, *Αλληλογραφία*, τ. Ιος, (1802-1817), Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεῦνης του Μεσαιωνικού καὶ Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1989, Κ. Λάμπας, Εισαγωγή, σ. μδ'-μζ'.

12. Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος καὶ Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το Ελλαδικό στο Βουλγαρικό Σχίσμα*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2002, σ. 306.

ναρίου Ιωνά Κίνγκ, που απασχολούσε επί σειρά ετών την ελληνική κοινωνία και εκκλησία¹³.

Από το 1852 ως το 1858 σπουδάζει, με υποτροφία της Ελληνικής Κυβέρνησης στη Γερμανία, στη Λειψία, όπου παρέμεινε τριάντισι χρόνια και είχε καθηγητές, μεταξύ άλλων, τους J.G. B. Wiener και Constantin von Tischendorf, στη Χάλλη, όπου επί ενάμισι χρόνο παρακολούθησε τους F.A.G. Tholuck και J. Muelle, και, τέλος, για ένα εξάμηνο στο Βερολίνο. Το 1860 θα διοριστεί στη Θεολογική Σχολή, με καθυστέρηση λόγω των ενστάσεων και ενεργειών των ιδεολογικών του αντιπάλων¹⁴, έκτακτος καθηγητής και θα αναλάβει τη διδασκαλία της Εγκυκλοπαιδείας της Θεολογίας. Θα προαχθεί σε τακτικό καθηγητή το Νοέμβριο του 1864 και θα διδάξει μέχρι το 1866 Ιστορία των Δογμάτων, Συμβολική και Ομιλητική.

Εν τω μεταξύ, το 1862 είχε μεταβεί στα Ιεροσόλυμα, όπου χειροτονήθηκε από τον Πατριάρχη Κύριλλο Β΄ ιεροδιάκονος, πρεσβύτερος και έλαβε τον τίτλο του Αρχιμανδρίτη. Τον Ιούνιο του 1866 χειροτονήθηκε Αρχιεπίσκοπος Σύρου και Τήνου, και πάλι με καθυστέρηση δύο περίπου ετών από την ημέρα που οι Συριοί τον ζήτησαν για αρχιερέα τους, εξαιτίας των εμποδίων εκ μέρους ρωσόφιλων κύκλων αλλά και των επαφυλάξεων της Αυλής, η οποία λόγω των επικείμενων γάμων του βασιλιά με Ρωσίδα πριγκίπισσα δεν ενέκρινε το διορισμό του ανιπανόλαβιστή Λυκούργου για να μη δυσανεστήσει η Ρωσία¹⁵.

Η παραμονή του Λυκούργου στο Βερολίνο, αν και βραχύχρονη, υπήρξε αποφασιστική για τις ιδεολογικές του επιλογές και τη μετέπειτα δράση του. Η εξοι-

13. Έλεγχος της κακοδοξίας του ψευδαποστόλου Ιωνά Κίνγκ, Τυπ. Φ. Καραμπίνη και Κ. Βαφά, Αθήνα 1851. Στο ΑΑΛ, Φακ. 34, αρ 4, σ. 2 σε βιογραφικό σημείωμα που υπέβαλε ο Αλέξανδρος Λυκούργος στην Ακαδημία της Λειψίας για να λάβει τον τίτλο του διδάκτορος αναφέρει: «Εν έτει δε 1851 και έργον θεολογικόν εξεπόνησα (όπερ ανώνυμον Αθήνησιν εξεδόθη) εξελέγχων Αμερικανόν τινα ιεραπόστολον, καλούμενον Ιωνά Κίνγκ, ός πορισμόν ποιούμενος την ευσέβειαν προσηλύτους τε ποείν εκ των παρ' ημίν απλουστέρων δια σπουδής είχε πολλής, και των ιερωτάτων εν τη ανατολική Εκκλησία αναίδην καθήπτετο. Και τούτο μεν εγώ ζήλω υπέρ των πατρίων εποίησα και προτροπή ανδρών φιλοθέων.»

14. Για τις συνθήκες του διορισμού του (9 Μαΐου 1860) ως έκτακτου καθηγητή από τον Υπουργό Μιχαήλ Ποτλή βλ. [Α. Λυκούργος], «Απόψεις μικρού χρέους», *Ιερομνήμων*, (1861), σ. 358-372.

15. Στέφανου Γιαννόπουλου, *Συλλογή των Εγκυκλίων της Ιεράς Συνόδου της Ελλάδος*, Αθήνα, 1901, σ. 217. Βλ. Εφ. Κραυγή, Έτος Α΄, αρ. 11 (3 Οκτωβρίου 1910) και Μ. Β. Σακελλαρίου, «Ο Αλέξανδρος Λυκούργος και η κατά του Πανσλαβισμού δράσις αυτού», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, τ. 8, 1931, σ. 248-249 για τις αιτίες της αναβολής του διορισμού του. Ο Λυκούργος την περίοδο αυτή απογοητεύτηκε και σκέφθηκε να αναχωρήσει από την Ελλάδα, αλλά τον στήριξε ηθικά ο πνευματικός του πατέρας Κύριλλος Β΄. Βλ. ΑΑΛ, Φ. 4, αρ. 8, Κύριλλος Β΄, Πατριάρχης Ιεροσολύμων προς Αλέξανδρο Λυκούργο, 16 Δεκ. 1866.

κείωσή του με τον Προτεσταντισμό και τις αρχές της θεολογικής επιστήμης θα ανοίξουν νέους ορίζοντες στη σκέψη του νεαρού θεολόγου για τον τρόπο άσκησης της θεολογικής έρευνας από τους Ορθοδόξους¹⁶. Συγχρόνως θα τον βοηθήσουν να συνειδητοποιήσει την ανάγκη να καταβληθούν προσπάθειες εκ μέρους της ελληνικής ιεραρχίας για να αποκατασταθεί το κύρος της Ελληνικής Εκκλησίας μεταξύ των Δυτικών, ώστε να πάψουν να εκφέρουν αρνητικές κρίσεις για αυτήν, να την αντιμετωπίσουν με σεβασμό για τους αγώνες της ενάντια στο Ισλάμ και να την υποστηρίξουν να διατηρήσει την επιρροή της στην Ανατολή. Στο εξής οι προσπάθειές του θα στραφούν όλο και πιο έντονα προς αυτή την κατεύθυνση.

Ο Α. Λυκούργος στο Βερολίνο θα λάβει μέρος στο ομιλητικό σεμινάριο του πρώτου Ιεροκήρυκα της Πρωσικής Αυλής, καθηγητή David Frederick Strauss. Με τους λόγους που θα εκφωνήσει θα επιχειρήσει αφενός να παρουσιάσει στους Προτεστάντες την πραγματική εικόνα της Ορθόδοξης Ελληνικής Εκκλησίας και αφετέρου να προβάλει την άποψη ότι το ελληνικό έθνος είχε τόσους μάρτυρες για την Ορθοδοξία όσους και για την πολιτική του ελευθερία. Την πρώτη φορά που μίλησε στο σεμινάριο του καθηγητή Strauss εκφώνησε επιτάφιο λόγο στον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε' και περιέγραψε το «χριστιανικό του μαρτύριο» κατά την ημέρα του Πάσχα. Ο Λυκούργος, για πρώτη φορά με το λόγο του, επιχείρησε την εθνική αποκατάσταση του Γρηγορίου, παρουσιάζοντάς τον ως πρωτεργάτη του αγώνα του ελληνικού έθνους, το οποίο δεν είχε ξεχάσει την αποστολή του. Στο πρόσωπό του πρόβαλε τη συμπίτωση του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας, που την επισφράγισε ο μαρτυρικός του θάνατος, ο οποίος λόγω της συμβολικής σημασίας που διέθετε μπορούσε να απαλείψει την εκ μέρους του αποκήρυξη της Ελληνικής Επανάστασης και των ιδεολογικών προταγμάτων των διαφωτιστών και να τον εντάξει στη χορεία των ηρώων και μαρτύρων του εθνικού αγώνα. Στη συνέχεια εκφώνησε και δεύτερο λόγο, στον οποίο εξεικόνισε την τελετή της Ορθόδοξης Εκκλησίας κατά την ημέρα της Αναστάσεως «προς υποστήριξιν», όπως γράφει, «ότι εν τη Ανατολική εκκλησία πάντοτε υπήρχε ζώσα η εις τον Κύριον πίστις»¹⁷.

16. Τις αρχές αυτές αναπτύσσει στο περιοδικό *Ιερομνήμων*. Βλ. «Πρόλογος» σ. γ'-μη' και «Άρθρα Εισαγωγικά εις τον Ιερομνήμονα υπό Αλεξάνδρου Λυκούργου. Α. Περί Θρησκείας», *Ιερομνήμων* (Αθήνα 1859), σ. 1-80.

17. Α. Λυκούργος, «Ο Ρώσος ιερέυς Πολυσσάδοφ ελέγχων και ελεγχόμενος», *Ιερομνήμων*, τχ. Ε', Στ' και Ζ', (Αθήνα 1860), σ.179. Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα ασχολήθηκε και πάλι με το θέμα της ζώσης πίστεως στην Ορθοδοξία στο λόγο που εκφώνησε κατά το πρώτο Σάββατο των νηστειών (24 Φεβρουαρίου 1860) στο υπέρ των κεκοιμημένων μνημόσυνο του Δήμου Αθηναίων, όπου αναπτύσσει την άποψη ότι νεκρώσιμος εορτή μπορεί να τελείται μόνο όπου υπάρχει ζώσα πίστις. Βλ. *Ιερομνήμων* (1861), σ. 445-460.

Μετά την εκφώνηση των παραπάνω λόγων ο Αλέξανδρος Λυκούργος δέχτηκε τις επικρίσεις των παρισταμένων Προτεσταντών, οι οποίοι υποστήριξαν ότι στην Ελληνική Εκκλησία δεν μπορεί να υπάρξει ζώσα πίστις, αφενός διότι περιορίζεται από ορισμένες ομολογίες της πίστεως και αφετέρου επειδή έχει πολλές τελετές, όπως και η Ιουδαϊκή, με αποτέλεσμα να αντικαθίστανται από πλήθος συμβολικών πράξεων η πίστις και η λατρεία του Θεού, που πρέπει να ασκούνται «εν πνεύματι και αληθεία». Ο Λυκούργος εκφώνησε απαντητικό λόγο και ανέλαβε να υπερασπιστεί την κατάσταση της Ανατολικής Εκκλησίας και να καταδείξει ότι η ζώσα πίστις εξακολουθεί να είναι ενεργή. Στο λόγο αυτό υποστήριξε ότι:

1. Το πνεύμα οποιασδήποτε εκκλησίας είναι δύσκολο να γίνει αντιληπτό από κάποιον που δεν είναι μέλος της.

2. Οι Προτεστάντες δεν γνωρίζουν την Ανατολική Εκκλησία διότι δεν είχαν ποτέ σχέσεις με αυτήν, όπως είχαν με την Λατινική, αλλά και όσοι επισκέφθηκαν την Ελλάδα δεν ερεύνησαν επαρκώς την θρησκευτική ζωή του λαού.

3. Οι Προτεστάντες δυσκολεύονται να κατανοήσουν ότι οι ομολογίες της Πίστεως δεν έχουν στην Ανατολική Εκκλησία το κύρος το οποίο έχει για μεν τους Λατίνους η ομολογία της Πίστεως της εν Τριδέντω Συνόδου για δε τους Διεσπορευμένους η Αυγουσταία ομολογία. «*Η Εκκλησία ημών έστω εν τη εβδόμω Οικουμενική συνόδω ώστε πάσαι αι μετά ταύτα γενόμεναι είτε υπό ατόμων, είτε υπό τοπικών συνόδων ομολογίαι, ουκ έχουσι κατά πάντα κύρος κανονικό, τοιούτον δηλονότι, οποίον έχουσι των Οικουμενικών Συνόδων αι αποφάσεις*»¹⁸.

4. Η μεγαλύτερη απόδειξη της ζώσης πίστεως της Ελληνικής Εκκλησίας, είτε, είναι οι αγώνες και οι χιλιάδες μάρτυρες που θυσιάστηκαν υπέρ του Ευαγγελίου, αδιάσειστη απόδειξη της θρησκευτικής πεποιθήσεως, την οποίαν αναγνώριζε και η αρχαία Εκκλησία¹⁹. Όσον αφορά τις συμβολικές πράξεις της Ανατολικής Εκκλησί-

18. Οι ομολογίες της Ανατολικής Εκκλησίας, δηλ. η του Πατριάρχη Γενναδίου, οι αποκρίσεις του Πατριάρχη Ιερεμίου προς τους θεολόγους της Τυβίγγης, καθώς και η ομολογία της πίστεως του Πέτρου του Μογίλα, την οποία υπέγραψαν οι τέσσερεις Πατριάρχες, «...εισί δε κυρίως εκείνων μόνον των μερών έκθεσις, περί ων έρις εν τη Δύσει υπήρχε, καθ'όν συνετάσσοντο χρόνον έκθεσις ήτις καίπερ εξηγμένη εκ της θείας Γραφής και εκ των αποφάσεων των αγίων Συνόδων, όμως ουκ έχει το αυτό κύρος, οίον έχουσιν αι αποφάσεις εκείναι, ων τους συντάκτας υπό του Αγίου Πνεύματος οδηγηθέντας πιστεύομεν». «Ο Ρώσος ιερέυς Πολυσσάδοφ ...», σ. 182.

19. «Ενταύθα δε λαβών αφορμήν ανέφερον και όσα το έθνος ημών υπέστη δεινά κατά τους χρόνους της σκληράς τυραννίας, και τους μάρτυρας τους σφαγιασθέντας δια την ομολογίαν της πίστεως», θα γράψει προς τον γαμβρό του. ΑΑΛ, Φακ. 44 «Μεταγραφές Ειρήνης Μαργέλου», σελ. 70-74, αρ. επιστ. 11, Α. Λυκούργος προς Βασίλειο Μαργέλλο, Βερολίνο, 26 Φεβρουαρίου 1858.

ας, υποστήριξε ότι αποτελούν αθώες εκφράσεις της θρησκευτικής πεποιθήσεως²⁰. Τελειώνοντας εξέφρασε την ελπίδα ότι οι Προτεστάντες θα αποδώσουν την οφειλόμενη αγάπη στην Ανατολική Εκκλησία, η οποία αρνούμενη επί αιώνες να ασπασθεί τον Μωαμεθανισμό «βαστάζει τα στίγματα του Κυρίου Ιησού» και ευχήθηκε υπέρ της ενώσεως των εκκλησιών: «Γενήσεται μια ποίμνη και εις ποιμήν».

Η πραγμάτευση του ζητήματος «της ζώσης πίστεως της Ανατολικής Εκκλησίας» προκάλεσε θετικότερες εντυπώσεις²¹. Ο Strauss σχολίασε ότι «πάν το εν τω Χριστιανισμώ θείον οφείλεται εις την ανάπτυξιν της ελληνικής Εκκλησίας, πάν δε ανθρώπινον εις την της ρωμαϊκής» και ότι η Μεταρρύθμιση δεν έπραξε τίποτε το ιδιαίτερο σχετικά προς τον Χριστιανισμό, το οποίο δεν προϋπήρχε στην Ελληνική Εκκλησία, προς την οποία είναι υποχρεωμένοι και οι Προτεστάντες να στραφούν και να την πλησιάσουν²².

Η συμμετοχή του Λυκούργου στο σεμινάριο του Strauss, ήταν ένας σημαντικός σταθμός στη ζωή του, καθότι τον έφερε αντιμέτωπο με τη στάση ενός εκπροσώπου της ομόδοξης μεν, αλλά «αλλοτρίους σκοπούς» υπηρετούσης Ρωσικής Εκκλησίας²³. Η άποψη που εξέφρασε για το κύρος που έχουν οι ομολογίες της πίστεως

20. «Κατά ταύτα ουδείς ευ φρονών οφείλει ως απορρήφως αξίας λογίζεσθαι αθώας πράξεις συμβολικάς, και αρνείσθαι, ότι η πίστις ελευθέρως εκφαίνεται και δια συμβόλων, παριστανόντων το αίσθημα της καρδιάς». Α. Λυκούργος, «Ο Ρώσος ιερέυς Πολυσσάδοφ...», ό.π., σ. 183.

21. Όπως σημειώνει σε επιστολή του ο Α. Λυκούργος, «Ο λόγος διηγείρεν εις πάντας τους παρόντας ζωηροτάτην συγκίνησιν, ώστε ο Καθηγητής μετά το τέλος πλήρης ενθουσιασμού ωμίλησεν εκθειάζων το έθνος ημών και την Ανατολικήν Εκκλησίαν. Ήσαν δε παρόντες και πλείστοι των ημετέρων και ο Ρώσος ιερέυς, οίτινες μεγάλως ευχαριστήθησαν.» ΑΑΛ, Φακ. 44 «Μεταγραφές Ειρήνης Μαργέλου», ό.π., Λυκούργος προς Μαργέλλο, 26 Φεβρ. 1858. Από τους έλληνες σπουδαστές παρόντες ήταν ο Ηροκλής Βασιάδης, ο Δ. Μαυροφρύδης και ο Α. Μαγγίνας. Α. Λυκούργος, «Ο Ρώσος ιερέυς Πολυσσάδοφ...», ό.π., σ. 187, σημ.1.

22. *Ιερομνήμων* (1859), σ. 184-86.

23. Μ. Γ. Σακελλαρίου, «Διατί έπεσεν η Ελλάς – κρίσεις επί μιας 40ετίας», στην εφ. *Κρανγή του εκπνέοντος Ελληνισμού*, εβδομαδιαία πολιτική επιθεώρηση που εξέδιδε ο ίδιος ο Μ.Γ. Σακελλαρίου στην Πάτρα από το 1910-1914. Στη μελέτη αυτή, που αρχίζει από το φύλλο Α' 2 (1 Αυγ.1910) και συνεχίζεται μέχρι και το φύλλο Β' 7 (11 Σεπτ. 1911), υποστηρίζεται η θέση ότι η μόνη εξωτερική πολιτική που μπορεί να αποβεί σωτήρια για την Ελλάδα είναι η ανάπτυξη ισχυρών δεσμών με την Αγγλία και γίνονται εκτενείς αναφορές στον Αλέξανδρο Λυκούργο στο φ. Α' σελ.10-12, 37-44, 47, 49-56, 58-61, και φ. Β' σ. 1, 3-5, 7. Ο δημοσιογράφος Μ. Γ. Σακελλαρίου είχε γνωριστεί με τον Α. Λυκούργο σε νεαρή ηλικία, ήταν ο πιο έμπιστος και αφοσιωμένος φίλος του Αρχιεπισκόπου, και μετά τον θάνατό του παντρεύτηκε την ανηψιά του. Όπως προκύπτει από την αλληλογραφία τους, με τα άρθρα που δημοσίευε στον *Νεολόγο* της Κωνσταντινούπολης κατά της απειλής του πανσλαβισμού και σε αθηναϊκές εφημερίδες, στους

στην Ανατολική Εκκλησία αποτέλεσαν την αφορμή για τη διαμάχη του με τον Βασίλειο Πολυσσάδοφ, τον ιερέα της Ρωσικής Πρεσβείας στο Βερολίνο και μετέπειτα καθηγητή της θεολογίας στην Αγία Πετρούπολη. Ο Πολυσσάδοφ δυσχεροστήθηκε διότι θεώρησε ότι ο Έλληνας ιεράρχης υποτίμησε τη ρωσική ομολογία του Πέτρου του Μογίλα και τη συμβολή των Ρώσων στην Ορθοδοξία. Εξέδωσε κατά του Λυκούργου λίβελλο, ο οποίος κυκλοφόρησε και στην Ελλάδα²⁴ και προσπάθησε να παραστήσει τις απόψεις του ως αποκλίνουσες προς τον προτεσταντισμό και τον ορθολογισμό. Το μοναδικό κίνητρό του, θα γράψει αργότερα ο Λυκούργος, ήταν οι πανσλαβιστικές του θεωρίες και οι προσπάθειές του να μεταβιβαστούν στη Ρωσική Εκκλησία, ως την πολυπληθέστερη μεταξύ των Ορθόδοξων Εκκλησιών, όλα τα δικαιώματα της Ελληνικής.

*Καθότι, έλεγεν, οι Έλληνες σμικρόν εισί ήδη και ταλαίπωρον έθνος, ουδέν εν εαυτώ φέρον στοιχείον ζωής. Ει δε και η φιλανθρωπία της Ρωσσίας και των άλλων δυνάμεων η συμπάθεια στοιχείον ζωής ηθέλησε παρασχείν, τούτο όμως εις ουδέν συντελέσει, ίνα αναστή έθνος προ αιώνων ήδη αποθανόν! Διό και συνεβούλευεν, ίνα αφέντες την οίησιν, ότι απόγονοι εσμέν των ενδόξων προγόνων προσέλθωμεν εις της Ορθοδοξίας το επικρατέστερον μέρος...*²⁵

Στο εξής, πεπεισμένος ότι η απειλή για την Ελληνική Ανατολική Εκκλησία και για τα «δίκαια» συμφέροντα του Ελληνισμού στο χώρο της Νότιας Βαλκανικής προέρχεται όχι από τη Δύση, αλλά από το Βορρά, τους πανσλαβιστές Ρώσους ορθοδόξους, θα καταστεί ένας από τους δραμύτερους πολεμίους τους και θα αποδυθεί σε μια προσπάθεια να αποδυναμώσει την επιρροή τους, να ματαιώσει τα «σχέδιά» τους και να διαφυλάξει την Ελληνική Εκκλησία από τον σλαβικό κίνδυνο. Επιστρέφοντας στην Αθήνα θα εκδώσει μαζί με τον Αντώνιο Μοσχά-

Καιρούς ως επι το πλείστον, είχε αναλάβει την υποστήριξη του έργου του Α. Λυκούργου και ακολουθώντας πιστά τις οδηγίες του απέκρουε τα επιχειρήματα των ιδεολογικών αντιπάλων του Λυκούργου, οι οποίοι για το λόγο αυτό τον αποκαλούσαν «γραμματέα» του. (Α.Α.Λ., Αρχείο Μιχαήλ Σακελλαρίου, Αλληλογραφία με τον Αλέξανδρο Λυκούργο, Φ. 31 και 32). Βλ. και Μ. Β. Σακελλαρίου, *ό.π.*, (1931), σ. 245-260. Βιογραφικές πληροφορίες για τον Μ. Γ. Σακελλαρίου (1847-1919) στο Κ. Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, τ. Γ', Αθήνα 1960, σ. 101-102, 106-107, 116 και 125.

24. Η επίκριση κατά των θέσεων του Α.Λυκούργου συντάχθηκε στο Βερολίνο (5/3/1858) από κάποιον «ορθόδοξο Έλληνα εκ του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως» ονόματι Ποιμενίδη. Ο Λυκούργος υποστηρίζει ότι το ανωτέρω πρόσωπο είναι φανταστικό, θεωρεί συντάκτη της τον Πολυσσάδοφ, τη δημοσιεύει στον *Ιερομνήμονα* (1860), σ. 188-223 και ανασκευάζει όλες τις θέσεις της.

25. Μ. Β. Σακελλαρίου (1931), *ό.π.*, σ. 246-7.

το, υφηγητή της Θεολογίας, το θεολογικό επιστημονικό περιοδικό *Ιερομνήμων*, με το οποίο θα επιδιώξει να δημιουργήσει ένα βήμα για την ανάπτυξη της θεολογικής επιστήμης, αλλά κυρίως να καταπολεμήσει τους πανσλαβιστές²⁶ και να καταγγείλει όσους Έλληνες θεολόγους είχαν ρωσόφιλη ή μετριοπαθή στάση. Σε αυτό συντέλεσαν, εκτός της διαμάχης του με τον Πολυσσάδοφ, και τα προσκόμματα που προέβαλαν για να αποτρέψουν το διορισμό του στη Θεολογική Σχολή ρωσόφιλοι κύκλοι - ιδιαίτερα ο θεολόγος Π. Ρομπότης²⁷, και κυρίως οι σημαντικές εξελίξεις κατά τη δεκαετία του 1860 τόσο στο πολιτικό όσο και στο εκκλησιαστικό πεδίο.

Το πολιτικό κλίμα στη δεκαετία 1860

Το ταξίδι του Λυκούργου στην Αγγλία πραγματοποιήθηκε στο τέλος της δεκαετίας του 1860, στη διάρκεια της οποίας συνέβησαν σημαντικές εξελίξεις που επηρέασαν τη στάση της Ελλάδας προς τις Προστάτιδες Δυνάμεις και επέβαλαν την προσαρμογή των διακρατικών της σχέσεων στο σύστημα ασφάλειας της εποχής για την εξυπηρέτηση των εθνικών στόχων. Την ίδια περίοδο εντάθηκαν οι προσπάθειες για επικοινωνία μεταξύ Αγγλικανών και Ορθοδόξων, για τον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων των δύο εκκλησιών και την έναρξη διαλόγου με στόχο την προσέγγισή τους. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις των ετών 1858-60 και το Βουλγαρικό ζήτημα, που θα απασχολήσουν το Πατριαρχείο, θα ενισχύσουν τη δυτικόφιλη τάση και θα προκαλέσουν τη διατύπωση του προγράμματος για τη διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την ειρηνική επικράτηση του Ελληνισμού, καθότι το μόνο έθνος στην

26. «Μάθετε, δε υμείς οι έχοντες τοιαύτας ιδέας, ότι οι Έλληνες γνήσιοι εισίν απόγονοι του Φωτίου και ότι την ελευθερίαν και τα δικαιώματα της εαυτών εκκλησίας οίδασιν υπερασπίζειν μέχρι θανάτου...» θα διακηρύξει το 1859 στο άρθρο του στον *Ιερομνήμονα* «Πρόλογος...», ό.π. σ. μδ' - με'.

27. Παναγιώτης Ρομπότης (1830-1875). Σπούδασε θεολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στη Θεολογική Ακαδημία της Αγίας Πετρούπολης και στη Γερμανία. Καθηγητής στη Θεολογική Σχολή Αθηνών (1858-1875). Το 1870 χειροτονήθηκε πρωτοπρεσβύτερος και αμέσως προσελήφθη ως εφημέριος της Βασιλίσσης Όλγας, στην οποία δίδαξε και την ελληνική γλώσσα. Διετέλεσε κύριο ή ιδρυτικό μέλος διαφόρων ιδρυμάτων και συλλόγων, μεταξύ των οποίων *Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων* και η *Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία*, της οποίας υπήρξε και πρόεδρος. *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. 10, Αθήνα 1960, σ. 830-31. Για τη διαφωνία και διαμάχη του με τον Α. Λυκούργο, βλ. το άρθρο του δεύτερου «Απόψεις μικρού χρέους», Παράρτημα του *Ιερομνήμονος* (Αθήνα 1861), σ. 353-444.

Ανατολή που θα μπορούσε να μεταδώσει και στους άλλους υπόδουλους χριστιανούς τα φώτα της Δυτικής Ευρώπης, θα υποστηριχθεί, ότι είναι οι Έλληνες.

Την περίοδο αυτή στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής, τόσο στη Δυτική Ευρώπη όσο και στην Ελλάδα, θα επικρατήσει η άποψη ότι ο πανσλαβισμός αποτελεί μια απειλητική και αποσταθεροποιητική δύναμη. Το κίνημα του παγγερμανισμού που προέβαλε αξιώσεις σε εδάφη που κατοικούνταν από γερμανικούς και σλαβικούς πληθυσμούς ανέδειξε τον κίνδυνο από πιθανή επικράτηση των πανσλαβιστικών σχεδίων και καλλιέργησε ένα ρωσοφοβικό κλίμα²⁸. Στο Ηνωμένο Βασίλειο η κοινή γνώμη ήταν αρνητική απέναντι στη Ρωσία ήδη από την περίοδο μετά τους Ναπολεόντειους Πολέμους. Η Ρωσία, με την τεράστια έκταση που κατείχε και με τους συνεχείς πολέμους που διεξήγαγε με την Οθωμανική Αυτοκρατορία –υπό το πρόσχημα της προστασίας των χριστιανών υπηκόων του Σουλτάνου, αλλά στην πραγματικότητα για να αποκτήσει πρόσβαση στις θάλασσες και να θεραπεύσει τη μονομέρεια της ισχύος της στην ηπειρωτική χώρα–, προκαλούσε στους Άγγλους ανάμικτα συναισθήματα θαυμασμού και δέους. Σταδιακά στο 19ο αιώνα, καθώς η ρωσική δύναμη αυξανόταν συνεχώς χάρη στις κατακτήσεις ή τις προσαρτήσεις εδαφών στην Ασία, εδραιώθηκε η ιδέα ότι η Ρωσική Αυτοκρατορία ήταν πλέον η μοναδική αντίπαλη δύναμη στα συμφέροντα της Βρετανικής Αυτοκρατορίας για τον έλεγχο της Ανατολικής Μεσογείου και κυρίως του δρόμου προς τις Ινδίες. Οι Βρετανοί, έχοντας επίγνωση της υπεροχής τους στη θάλασσα έναντι των άλλων ναυτικών δυνάμεων, αισθάνονταν ανασφάλεια για το μέλλον των ασιατικών τους κτήσεων λόγω του ότι δεν διέθεταν ηπειρωτική χώρα, και ως εκ τούτου η Ρωσία βρισκόταν σε προνομακή θέση²⁹. Η πολιτική της τελευταίας στο Ανατολικό ζήτημα καλλιεργούσε την ιδέα ότι θα μπορούσε, ενδεχομένως, να αποκτήσει και τον έλεγχο των Στενών και ενίσχυε τη ρωσοφοβία των Βρετανών, οι οποίοι θεωρούσαν ότι έπρεπε να εμποδίσουν τα ηγεμονικά σχέδια της Μεγάλης Ορθόδοξης Δύναμης στην Ανατολή και υποστήριζαν τη διατήρηση του status quo.

Οι ανησυχίες αυτές έγιναν πιο έντονες μετά το Συνέδριο των Σλάβων στη Μόσχα το 1867, όπου το παλαιότερο κίνημα των σλαβόφιλων, στο οποίο ο Khomjakov και οι αδελφοί Kireyevsky είχαν προσδώσει θεολογικό και αν-

28. Hans Kohn, *Panslavism. Its History and Ideology*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana 1953, σ. 68-69, 98, 144-148, 167-179.

29. John Howes Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great Britain: a Study of the Interaction of Policy and Opinion*, Series: Harvard Historical Studies, τ. 57, Cambridge, Harvard University Press, 1950, ειδικά το τελευταίο κεφάλαιο.

θρωπιστικό περιεχόμενο, άλλαξε στόχους και έδωσε τη θέση του στο κίνημα των πανσλαβιστών, που απέκτησε ένα πιο πολιτικό και μεσσιανικό χαρακτήρα και απευθυνόταν στους εθνικούς πόθους και την ξενοφοβία των καταπιεσμένων και αλύτρωτων ορθόδοξων σλάβων³⁰.

Στην Ελλάδα, μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο και κυρίως στη δεκαετία 1860, οι ευρωπαϊκές ρωσοφοβικές αντιλήψεις αναπαράγονται και αναδιαμορφώνονται από έναν όλο και πιο συντηρητικό εθνικιστικό λόγο. Η Μεγάλη Ιδέα, παρά τις ποικίλες εκδοχές της, νοούνταν ως η πολιτισμική και πολιτική επιρροή του ελληνικού στοιχείου στο χώρο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και δήλωνε την επικράτησή του είτε με ειρηνικά μέσα είτε με ένοπλη σύγκρουση³¹. Οι Έλληνες του μικρού βασιλείου στα μέσα του 19ου αιώνα, έχοντας ακλόνητη την πεποίθηση ότι αποτελούν την κοιτίδα του ευρωπαϊκού πολιτισμού, τη γέφυρα μεταξύ της Ανατολής και της Δύσης, αισθάνονταν ανώτεροι από τους ομόδοξους βαλκάνιους γείτονές τους, διότι διέθεταν ιστορία, είχαν ένα λαμπρό παρελθόν, τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, και μια ιδιαίτερη αποστολή τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση³². Η διατύπωση του τρίσημου σχήματος της ελληνικής ιστορίας στη δεκαετία του 1850 από τον Κ. Παπαρηγόπουλο, που βασίστηκε στο ιδεολογικό υπόβαθρο του ρομαντισμού και του νεοελληνικού ιστορισμού, αποκατέστησε την ιστορική συνέχεια του Ελληνισμού. Η οικειοποίηση του Βεζαντίου, που τοποθετήθηκε ως συνδετικός κρίκος μεταξύ αρχαίων και νέων Ελλήνων, τεκμηρίωσε επίσης την προσφορά του Ελληνισμού στους λαούς της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης, στους οποίους μετέδωσε το χριστιανισμό και τον πολιτισμό³³.

Το καλοκαίρι του 1854, η έκδοση του φυλλαδίου *Ελληνισμός ή Ρωσσισμός*, από δυτικόφιλους κύκλους έδωσε άλλη τροπή στη συζήτηση για τη Μεγάλη Ιδέα

30. Hans Kohn, *Panslavism*, ό.π., σ. 130- 145. Βασικός θεωρητικός του πανσλαβισμού είναι ο Νικόλαος Ντανιλέφσκι, ενώ κυριότεροι εκφραστές του είναι ο Μ. Κατκόφ, ο Κ. Πομπεντονόστσεφ και ο μεγάλος λογοτέχνης Θ. Ντοστογιέφσκι. Τον όρο πανσλαβισμό, όπως αναφέρει ο Η. Κohn, σ. 254, χρησιμοποίησε για πρώτη φορά το 1826 ο Σλοβάκος συγγραφέας Jan Herkel σε γλωσσολογική μελέτη του. Βλ. και Θ.Βερέμης- Ι.Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2006, σ. 262.

31. Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988, σ. 325.

32. Έλλη Σκοπετέα, ό.π., σ. 328 Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 1982, σ. 383-388. Π. Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα», στο Γ. Β. Δερυλής - Κ.Κωστής (επιμ.), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 59-72. Γ. Β. Δερυλής, *Αεί παίδες απαίδευτοι; Είκοσι τρία σχόλια περί εθνικισμού, πλούτου και παιδείας*, Αθήνα 1996, σ. 19-22.

33. Κ. Θ. Δημαράς, ό.π., Π. Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικά ρεύματα», ό.π.

και διαμόρφωσε νέους όρους, με τους οποίους η Ελλάδα προσανατολιζόταν προς τις δυτικές χώρες και κυρίως τη Βρετανία³⁴. Στο φυλλάδιο αυτό υποστηριζόταν η διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπό την προϋπόθεση ότι θα υλοποιούσε τις μεταρρυθμίσεις κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Συγχρόνως προβαλλόταν η άποψη ότι το ελληνικό στοιχείο θα αναλάμβανε κυρίαρχο ρόλο μέσα στην ανατολική Αυτοκρατορία, επειδή ήταν το μόνο που διέθετε πολιτισμό και είχε τη θρησκευτική ηγεμονία δια του Πατριαρχείου έναντι των άλλων ορθόδοξων υπηκόων του Σουλτάνου³⁵. Το σχέδιο του ελληνο-οθωμανισμού επιχειρούσε να συνδέσει τα δύο κέντρα του Ελληνισμού, αναδείκνυε τον ελληνικό ορθόδοξο κόσμο ως ανώτερο του σλαβικού και επιδίωκε να μειώσει τη ρωσική επιρροή και να αναχαιτίσει τα σλαβοφιλικά σχέδια που υποστήριζαν και υποδαύλιζαν τα σλαβικά απελευθερωτικά κινήματα στη Βαλκανική.

Με την αφύπνιση των γειτονικών σλαβικών εθνικισμών, κυρίως του βουλγαρικού, θα επικρατήσει η άποψη ότι η Ρωσία με την εξωτερική πολιτική της, η οποία μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο χαρακτηρίζεται όλο και πιο συχνά ως πανσλαβισμός, επιδίωκε να εξυπηρετήσει τα επεκτατικά της σχέδια και να ενώσει τις διασπαρμένες σλαβικές φυλές υπό την ηγεμονία της. Οι προσπάθειες των Βουλγάρων για τη δημιουργία ανεξάρτητης εθνικής εκκλησίας, που εκδηλώθηκαν από την περίοδο της σύνταξης των «Γενικών Κανονισμών» του Πατριαρχείου (1858-1860) και απειλούσαν το Οικουμενικό Πατριαρχείο αλλά και τα ελληνικά μεγαλοϊδεατικά οράματα, θεωρήθηκαν ότι υποκινούνταν από τους πανσλαβιστές Ρώσους που στρέφονταν εναντίον των ελληνικών δικαιών και επιχειρούσαν να ακυρώσουν την αποστολή του Ελληνισμού στην Ανατολή.

Ο εθνικιστικός λόγος και στους δύο πόλους της Ορθοδοξίας μέσα από την ανταπαράθεση αυτή οδηγήθηκε σε ανασηματοδοτήσεις των μακραίωνων κοινών δεσμών και παραδόσεων και της εκατέρωθεν προσφοράς και ανταπόδοσης που χαρακτηρίζει τη σχέση του μεταβυζαντινού Ελληνισμού με τους λαούς της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης³⁶. Στη Ρωσία ήδη από την τρίτη δεκαετία του δέκατου ένατου αιώνα προβλήθηκε από τον σλαβοφιλικό λόγο η ιδέα ότι η ορθοδοξία διατηρήθηκε «ζωντανή και καθαρή» μόνο στη Ρωσική Εκκλησία. Ο

34. Το Φυλλάδιο κυκλοφόρησε ανώνυμα και αποδίδεται στο περιβάλλον του Φαρμακίδη. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 403.

35. Π. Ματάλας, «Μεταξύ Δύσης και Ανατολής ή Δύσης και Βορρά; Η διαμάχη για την έννοια του Ελληνισμού στα μέσα του 19ου αιώνα», *Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών. Βερολίνο 1-4 Οκτ. 1998*, Αθήνα 1999, τ. 2, σ. 481-493. Έλλη Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 309-324.

36. Π. Κιτρομηλίδης, «Από την Ορθόδοξη Κοινοπολιτεία στις εθνικές κοινότητες: ελληνορωσικές πνευματικές σχέσεις», *Τα Ιστορικά*, τ. 6, τχ.10, Ιούνιος 1989, σ. 29-46.

Khomiakov αναγνώριζε ότι η ορθοδοξία (στη Βυζαντινή περίοδο) προσέφερε στην παλιά Ρωσία πνευματική ομοιογένεια και συνοχή και εγκαίνιασε μια καλύτερη εποχή για το λαό, τόνιζε όμως τη διαφορά μεταξύ της ελληνικής και της ρωσικής ορθοδοξίας. Το 1839 ο Khomiakov έγραφε:

Η Ελλάδα μας έστειλε τους διαφωτιστές της, είχε με εμάς την ίδια πίστη, αλλά δεν παρέμεινε εντελώς ξένη προς εμάς; ...ο χριστιανισμός ζούσε στην Ελλάδα αλλά η Ελλάδα [το Βυζάντιο] δεν ζούσε χριστιανικά... ο εγωισμός και η τάση προς προσωπικά συμφέροντα έγιναν οι χαρακτηριστικές ιδιότητες του Έλληνα... Ξέχασε ότι έπρεπε να δημιουργήσει το κτίριο όλης της ανθρωπότητας. Τέτοια ήταν η Ελλάδα, τέτοιος και ο χριστιανισμός της, όταν ο Θεός μετέφερε τον σπόρο της ζωής και της αλήθειας στο Βορρά μας....³⁷.

Με αυτές τις διαπιστώσεις υποβαθμιζόταν η συμβολή του βυζαντινού και μεταβυζαντινού ελληνικού κόσμου στον ρωσικό, τονιζόταν η ηθική ανωτερότητα της ρωσικής ορθοδοξίας, η οποία αποκοπτόταν από την ελληνική, που περνούσε σε δεύτερη μοίρα, ενώ το ελληνικό έθνος παρουσιαζόταν να στερείται κάθε αρετής και να χαρακτηρίζεται από εγωισμό και ατομισμό. Ο Khomiakov είχε επικοινωνία, όπως θα δούμε παρακάτω, με Αγγλικανούς του κινήματος της Οξφόρδης και οι απόψεις του μεταφράστηκαν στην αγγλική και διαδόθηκαν στη Δύση μέσω της σειράς *Occasional Paper* της *Eastern Church Association*. Στον ύστερο δέκατο ένατο αιώνα και άλλοι Ρώσοι εκκλησιαστικοί συγγραφείς θα επιχειρήσουν συστηματικά μια ριζική αναθεώρηση της ρωσικής εκκλησιαστικής ιστορίας με στόχο να ελαχιστοποιήσουν την προσφορά των Ελλήνων κληρικών και λογίων και να υπερτονίσουν περιπτώσεις διαφθοράς³⁸.

Την ίδια περίοδο η ελληνική πλευρά προέβαλε την υπεροχή της Ελληνικής Εκκλησίας τονίζοντας το γεγονός ότι οι Ρώσοι εκχριστιανίστηκαν από το Βυζάντιο. Η Ρωσική Εκκλησία χαρακτηρίζεται ως «θυγάτηρ της μητρός Ελληνικής εκκλησίας» ή ως «κλάδος του κορμού» που εκπροσωπεί η αρχαιότερα Ελληνική Εκκλησία, από την οποία γνώρισε και τον χριστιανισμό και τον ανώτερο ελληνικό πολιτισμό. Οι υποστηρικτές της αντιρωσικής πολιτικής στην Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη, οι οποίοι επιδίωκαν να γίνουν αποδεκτά από τη Δύση, κυρίως από την Αγγλία, τα δικαιώματα του Ελληνισμού στο χώρο που διεκδικού-

37. Αντωνία Διάλλα, *Πανσλαβισμός και Ανατολικό Ζήτημα στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα: ο Ρωσικός Διάλογος, Διδακτορική Διατριβή*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2002, σ. 199.

38. Π. Κιτρομηλίδης, «Από την Ορθόδοξη Κοινοπολιτεία στις εθνικές κοινότητες...», ό.π., σ. 45.

σαν και οι Βούλγαροι, τόνισαν την πνευματική προσφορά του Ελληνισμού στον κόσμο της ορθοδοξίας και επιχείρησαν να υποτιμήσουν την προσφορά των Ρώσων. Φορέας της ανατολικής ορθόδοξης παράδοσης ήταν η εθνική κοινότητα των Ελλήνων. Η ελληνική γλώσσα ήταν αυτή στην οποία γράφτηκαν τα Ευαγγέλια και διαδόθηκε ο Χριστιανισμός και στους υπόλοιπους λαούς της Ανατολής³⁹.

Στη διαμόρφωση αυτών των απόψεων συνέβαλε και ο Αλέξανδρος Λυκούργος, ο οποίος επιστρέφοντας στην Ελλάδα θα καταγγείλει τη ρωσική εξωτερική πολιτική και τις επιδιώξεις των πανσλαβιστών με τη δημοσίευση στον *Ιερομνήμονα* δύο πολεμικών άρθρων κατά των Ρώσων και κατά των ρωσόφιλων Ελλήνων θεολόγων, οι οποίοι προσπαθούσαν να μειώσουν την επιρροή του χαρακτηρίζοντάς τον λουθηρανιστή και ορθολογιστή και καταγγέλλοντας τη διδασκαλία του περί της θεοπνευστίας των Αγίων Γραφών⁴⁰. Ο Λυκούργος υπερασπίζεται τις θέσεις του και εξηγεί τις προθέσεις του.

Λέγοντες ταύτα ουδαμώς προτιθέμεθα διεγείρει το μίσος των ομογενών κατά των τέκνων της αδελφής εκκλησίας... αλλ' ενθεν μεν γνωστόν πάσι τοις αδελφοίς ημών καταστήσαι, ότι επιβούλως και το έθνος και η Εκκλησία ημών πολεμείται ου μόνον υπ' αυτών των ετεροδόξων, αλλά και υπ' αυτών των λεγομένων ορθοδόξων... ετέρωθεν δε υποδείξαι ότι ως εκείνους, ό εστι τους ετεροδόξους, ούτω και τούτους οφείλομεν φυλάττεσθαι, και, όση ημίν δύναμις, υπέρ των προσβαλλομένων δικαιωμάτων της Εκκλησίας και του έθνους αμύνεσθαι. ... Αδιάφορον, αν οι επιτιθέμενοι καθ' ημών υπερτερούσι κατά το πλήθος.... Πλήθος (λέγει ο μέγας Αθανάσιος), πλήθος, χωρίς αποδείξεων αυθεντούν, φοβίσαι μεν ικανόν, πείσαι δε ουδαμώς⁴¹.

Ο Π. Ρομπότης θα επιχειρήσει να μετριάσει τη ρωσοφοβία και τη μονομερή πρόσληψη της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής ως ταυτόσημης με τον πανσλαβισμό. Αναφέροντας ότι γνωρίζει καλύτερα από τον Λυκούργο την ρωσική πραγματικότητα διότι σπούδασε και έζησε ικανό διάστημα στη Ρωσία, γράφει ότι οι πανσλαβιστές αποτελούν μια μικρή ομάδα της ρωσικής κοινωνίας και δεν είναι σωστό να ταυτίζονται με την επίσημη ρωσική στάση⁴². Ωστόσο, στα τέλη της δε-

39. Π. Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικά ρεύματα», ό.π., σ. 68.

40. Α. Λυκούργος, «Ο Ρώσος ιερέυς Πολυσσάδοφ...», ό.π., σ. 171-224, ο ίδιος, «Βιβλιοκρισία» της ελληνικής μεταφράσεως της Εισαγωγής εις την Ορθόδοξον Θεολογίαν του Μακαρίου, επισκόπου Βινίσσης υπό Ν. Σπ. Παπαδόπουλου», *Ιερομνήμων*, ό.π., σ. 225-352.

Α. Λυκούργος-Α. Μοσχάτος, «Σημειώσεις ανήκουσαι εις τον Πρόλογον», *Ιερομνήμων*, τχ. Α' (Αθήνα 1859), σ. μ' - με'.

41. Α. Λυκούργος, «Ο Ρώσος ιερέυς Πολυσσάδοφ...», ό.π., σ. 219.

42. Π. Ρομπότης, *Απάντησις εις τινα των του Ιερομνήμονος*, Αθήνα 1861, σ. 25-26.

καετίας του 1860, στο ελληνικό κράτος, που περιορισμένο στα στενά όρια που δεν περιέκλειαν τον Ελληνισμό στο σύνολό του ένωθε να ασφυκτιά, έχει εδραιωθεί η προτίμηση της επιτυχίας των εθνικών στόχων έναντι των φιλελεύθερων ιδεών.

Οι εθνικές διεκδικήσεις για να νομιμοποιηθούν ήταν απαραίτητο να ενσωματώνονται στον ανταγωνισμό των Μεγάλων Δυνάμεων⁴³. Τα ισχυρά φιλορωσικά αισθήματα της ελληνικής κοινωνίας, τα οποία είχαν κορυφωθεί κατά τον Κριμαϊκό πόλεμο, μετά την αποτυχία της αλυτρωτικής πολιτικής του Όθωνα και την εθνική ταπείνωση από την αγγλο-γαλλική κατοχή, είχαν υποχωρήσει αισθητά. Με την έξωση του Όθωνα ενισχύθηκε η βρετανική επιρροή στα ελληνικά πράγματα. Οι Έλληνες, που θεωρούσαν απαραίτητη την υποστήριξη μιας Μεγάλης Δύναμης, στράφηκαν προς την θαλασσοκράτειρα Αγγλία, της οποίας η εξωτερική πολιτική –η διατήρηση της εδαφικής ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας– θεωρήθηκε ότι υπαγορευόταν μάλλον από φόβο προς τη Ρωσία, και για να εξασφαλιστεί ο δρόμος προς την Ινδία, παρά από συμπάθεια προς την Πύλη. Η κοινή γνώμη πίστευε ότι, εάν δημιουργούνταν σχέση εμπιστοσύνης, ήταν πολύ πιθανό η βρετανική πολιτική να ευνοήσει την επέκταση των ελληνικών συνόρων σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και υποστήριξε ένθερμα την εκλογή του πρίγκιπα Αλφρέδου ως βασιλιά της Ελλάδας, αναμένοντας την παραχώρηση των Ιονίων Νήσων, ενδεχομένως και την προσάρτηση της Θεσσαλίας και Ηπείρου και στο απώτερο μέλλον, μετά τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ακόμη και της Κωνσταντινούπολης. Επιπλέον οι Έλληνες θαύμαζαν το βρετανικό κοινοβουλευτικό πολίτευμα και προσδοκούσαν και σε οικονομικά οφέλη από την ενίσχυση των πολιτικών δεσμών μεταξύ των δύο χωρών: εξασφάλιση του ποθούμενου δανείου και επενδύσεις βρετανικών κεφαλαίων στην Ελλάδα, καθώς και αύξηση των ελληνικών εξαγωγών προς τη Βρετανία⁴⁴.

Η εμφάνιση στο προσκήνιο του βουλγαρικού εθνικισμού, που συγκρουόταν με τις αλυτρωτικές διεκδικήσεις του νεαρού ελληνικού κράτους, ενίσχυσε ακόμη περισσότερο τον προσανατολισμό του Ελληνισμού προς τη Βρετανία. Οι προσπάθειες των Βουλγάρων να ιδρύσουν μία αυτοκέφαλη εκκλησία, η οποία θα περιλάμβανε όλους τους βουλγαρόφωνους πληθυσμούς που διαβιού-

43. Κατερίνα Γαρδίκι, *Προστασία και εγγυήσεις: στάδια και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821-1920)*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 43, 77-117.

44. Eleutherios Prevelakis, *British Policy towards the Change of Dynasty in Greece 1862-1863*, Αθήνα 1953, σ. 56-57. Γ. Δερτιλής, «Διεθνείς οικονομικές σχέσεις και πολιτική εξάρτηση: η ελληνική περίπτωση, 1824-1878», *Τα Ιστορικά*, τ.1, τχ.1, Σεπτ. 1983, σ. 145-174.

σαν σε περιοχές που υπάγονταν στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, θα εκτεινόταν επομένως σε μια ευρεία γεωγραφική περιφέρεια, ανησύχησε σοβαρά το Πατριαρχείο, την Ελληνική Κυβέρνηση και την κοινή γνώμη στα δύο κέντρα του Ελληνισμού. Το αίτημα αυτό στρεφόταν κατά των ελληνικών εθνικών διεκδικήσεων στη Μακεδονία και τη Θράκη και κατά των συμφερόντων του Πατριαρχείου στις ίδιες περιοχές. Την περίοδο αυτή, επειδή οι Βούλγαροι προσπάθησαν να εξασφαλίσουν την υποστήριξη της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας για να πείσουν το Πατριαρχείο να ικανοποιήσει τα αιτήματά τους, πολλοί ορθόδοξοι των παραπάνω περιοχών προσχώρησαν στην Ουνία. Το γεγονός αυτό ανησύχησε τη Ρωσία, η οποία υποστήριξε σθεναρά την ίδρυση της βουλγαρικής Εξαρχίας. Η σλαβοφοβία έκτοτε καλλιεργήθηκε συστηματικά και στα δύο κέντρα του Ελληνισμού. Δημιουργήθηκαν έτσι νέοι όροι που θα επηρεάσουν τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς της Ελληνικής Ανατολικής Εκκλησίας και του Ελληνικού Κράτους που θα προσπαθήσουν να πετύχουν την υποστήριξη της Μεγάλης Βρετανίας⁴⁵.

Από το 1867 και εξής τα περισσότερα μέλη του ανώτατου κλήρου θα αρχίσουν να αντιμετωπίζουν ως απειλή όχι πλέον τη Δύση αλλά τον Βορρά. Τη χρονιά αυτή οι Βούλγαροι απέρριψαν τα εδαφικά όρια ανάμεσα στον Ευξείνιο Πόντο, τον Αίμο, το Δούναβη και τη Nish, που είχαν προβλεφθεί στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων μεταξύ του Οικουμενικού Πατριάρχη Γρηγορίου του ΣΤ' και του Ρώσου Πρεσβευτή στην Πύλη, Νικολάου Ιγνάτιεφ, για τη δημιουργία αυτοκέφαλης Βουλγαρικής Εκκλησίας⁴⁶. Ο Μανουήλ Γεδεών γράφει στα απομνημονεύματά του ότι ενώ έως τότε «το Πατριαρχείον εφρόνει ότι το βουλγαρικό ζήτημα ήν αποτέλεσμα παπικών ραδιουργιών, μετά το 1867 οι μη μετριοπαθείς εφαντάσθησαν ότι δάκτυλος ρωσικός και πανσλαβιστικάί πλεκτάναι παρήγαγον οξύνοουςαι αυτό, και ήρξαντο του κατά Ρώσων και πανσλαβιστών αγώνος»⁴⁷. Μετά την καταστολή της Κρητικής Επανάστασης και την απογοήτευση από τη στάση της ρωσικής διπλωματίας οι τάσεις αυτές θα ενισχυθούν.

45. Για το βουλγαρικό ζήτημα, βλ. Ε. Κωφός, «Το Ελληνοβουλγαρικό Ζήτημα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα 1977, σ. 298-305. Ε. Kofos, *Greece and the Eastern Crisis, 1875-1878*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1975. Domna Dontas, *Greece and the Great Powers, 1863-1875*, IMXA, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 195-200. Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία, Οι περιπέτειες μιας σχέσης*, Ηράκλειο 2002. Θ. Βερέμης - Ι. Κολόπουλος, *ό.π.*, σ. 262-281.

46. Domna Dontas, *ό.π.*, L. S. Stavrianos, "L' institution de l' exarchat bulgare: son influence sur les relations interbalkaniques", *Les Balkans*, τ. 11 (1939), σ. 59-69.

47. Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία...*, *ό.π.*, σ. 313.

Το 1870, με την έκδοση ειδικού σουλτανικού διατάγματος (Φερμάνι της 27ης Φεβρ./11 Μαρτίου) που εξήγγειλε την ίδρυση της βουλγαρικής Εξαρχίας, η στροφή προς την Αγγλία θα εκδηλωθεί και σε εκκλησιαστικό επίπεδο.

Σχέσεις Αγγλικανών και Ορθοδόξων (1840-1870)

Ποιό ήταν όμως το κλίμα στις διεκκλησιαστικές σχέσεις την περίοδο που ο Αλέξανδρος Λυκούργος πραγματοποιεί το ταξίδι του στην Αγγλία; Οι επαφές ανάμεσα στην Αγγλικανική και την Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία ήταν σπάνιες από την ίδρυσή της πρώτης, τον 16ο αιώνα, μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, παρόλο που οι δύο εκκλησίες είχαν κάποια κοινά γνωρίσματα, κυρίως την επισκοπική οργάνωση και την αντίθεση προς τη Ρώμη⁴⁸. Για αιώνες η πλειοψηφία των δυτικών ευρωπαίων είχε μια μάλλον ασαφή ιδέα για την Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία στηριζόταν στις πληροφορίες που παρείχαν στα έργα τους διπλωμάτες και ταξιδιώτες, κληρικοί ή λαϊκοί⁴⁹. Η ορθοδοξία, επιπλέον, στα πλαίσια του ευρύτερου λόγου που αναπτύσσεται στις δυτικές χώρες για την ευρωπαϊκή ταυτότητα, παρουσιάζόταν ως ασύμβατη με την πρόοδο που είχε συντελεστεί στις δυτικο-ευρωπαϊκές κοινωνίες με συνέπεια οι ορθόδοξοι κληρονόμοι του Βυζαντίου, Έλληνες, Βαλκάνιοι σλάβοι και Ρώσοι, να ανα-

48. Η προσπάθεια για προσέγγιση, που επιχείρησαν τον 17ο αιώνα ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Λούκαρις με τον οικουμενιστή βασιλιά James I, καταδικάστηκε από την Ανατολική Εκκλησία, η οποία κατηγόρησε τις θεολογικές απόψεις του Λουκάρεως ως καλβινιστικές. Την ίδια αποτυχημένη έκβαση είχαν και οι επαφές με την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία που επιχείρησαν στις αρχές του 18ου (1716-1725) οι λεγόμενοι Ανώμοτοι (Nonjourns), όταν ο Αρχιεπίσκοπος του Canterbury William Wake έγραψε προς τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρύσανθο, με τον οποίο επικοινωνούσαν, ότι κήρυξε σχισματικούς τους Ανώμοτους και τον παρακάλεσε να διακόψει την επικοινωνία μαζί τους. Οι Ανώμοτοι έλαβαν αυτή την προσωνυμία επειδή αρνήθηκαν να δώσουν όρκο προς τον νέο βασιλέα της Αγγλίας Γουλιέλμο της Οράγγης, και παρέμεναν πιστοί στη δυναστεία των Stuart. Αποσχισθέντες από την Εκκλησία της Αγγλίας αποτέλεσαν ιδιαίτερη εκκλησιαστική μερίδα (secessionists). Αυτοαποκαλούνταν «λείψανα της εν Βρεττανία πάλαι ποτέ Ορθοδόξου Εκκλησίας», έθιγαν ζητήματα δογματικής και πρακτικής φύσεως και επιζητούσαν την ένωση και την «εν τοις μυστηρίοις επικοινωνίαν μετά των Ορθοδόξων». Βλ. Βασιλείου Θ. Σταυρίδου, «Ορθοδοξία και Αγγλικανισμός», *Θεολογία* τόμος ΛΒ', τχ. Β', Απρίλιος-Ιούνιος 1961, σ. 475-495, ειδικότερα σ. 479-481.

49. Methodios Fouyas (Greek Orthodox Archbishop of Aksum), *Orthodoxy, Roman Catholicism and Anglicanism*, Oxford University Press, Λονδίνο 1972, σ. xv.

γνωρίζονται μεν ως θεματοφύλακες της χριστιανικής πίστης στην Ανατολή του υπηρετούσαν ένα κοινό σκοπό με την Ευρώπη στην αντιπαράθεσή της με το Ισλάμ, αλλά να κατατάσσονται στην ευρωπαϊκή περιφέρεια.

Ωστόσο, οι Αγγλικανοί διάβαζαν και τιμούσαν σε ασυνήθιστο για τη Δύση βαθμό τους Έλληνες Πατέρες και υποστήριζαν όλο και πιο συχνά, από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, ότι η Εκκλησία τους δεν είχε απομακρυνθεί ποτέ από το πνεύμα της αδιαίρετης Καθολικής⁵⁰ Εκκλησίας των πρώτων χριστιανικών αιώνων και ως εκ τούτου και από την πίστη της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Έτσι στη δεκαετία του 1830 ο Alexander Knox και ο Επίσκοπος Jebb δίδασκαν ότι η Ελληνική Ανατολική Εκκλησία αντιπροσώπευε το αρχικό σώμα της Χριστιανοσύνης και πίστευαν ότι η Εκκλησία της Αγγλίας, η οποία διατήρησε ανά τους αιώνες την ελληνική παράδοση μάλλον, παρά τη λατινική, θα έπρεπε να επιδιώξει την κατανόηση και την προσέγγιση με τις Εκκλησίες της Ανατολής⁵¹. Επιπλέον, η Αγγλικανική Εκκλησία δεν είχε αποδοκιμάσει ποτέ το δόγμα ή τη στάση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, διότι η τελευταία –σε αντίθεση με τη Λατινική– δεν προέβαλε ποτέ αξιώσεις δικαιοδοσίας επί της πρώτης⁵². Η επικοινωνία μεταξύ Ορθόδοξων και Αγγλικανών δεν ήταν όμως εύκολη λόγω και του ότι στην Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία επικρατούσε άγνοια για την κατάσταση των Δυτικών Εκκλησιών και κάποια σύγχυση όσον αφορά την επικράτηση του Αγγλικανισμού. Όπως αναφέρει, ίσως με κάποια υπερβολή, ο Henry R. T. Brandreth, ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως το 1837 ούτε καν γνώριζε ποιος ήταν Αρχιεπίσκοπος του Canterbury⁵³.

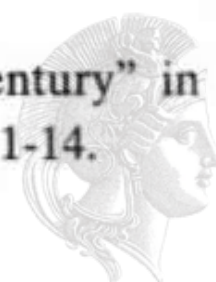
Το ενδιαφέρον των Αγγλικανών για τις παλιές ανατολικές εκκλησίες αρχίζει να εκδηλώνεται έμπρακτα από τη δεκαετία του 1840 και θα γίνει πολύ πιο έντονο στο τέλος της δεκαετίας του 1860. Τα αίτια για την εμφάνιση και ανάπτυξη του φιλενωτικού ρεύματος από την Υψηλή μερίδα των Αγγλικανών είναι πολύ σύνθετα και συνδέονται με τα σημαντικότερα ζητήματα που απασχό-

50. Καθολική Εκκλησία, όπως ορίζεται στο Σύμβολο της Νίκαιας. Όταν γίνονται αναφορές στη Λατινική Εκκλησία χρησιμοποιούνται επίσης οι όροι Ρωμαιοκαθολική ή Παπισμός οι οποίοι απαντώνται και στα κείμενα της εποχής.

51. *Remains of Alexander Knox*, τμ. iii, σ. 210-11, παρατίθεται από τον Methodios Fouyas, ό.π., σ. 65.

52. Methodios Fouyas, ό.π., σ. 64-65. Chr. Wordsworth, Bishop of Lincoln, *Miscellanies. Literary and Religious*, Vol.1, Rivingtons, London, Oxford and Cambridge, MDCCCLXXIX (1879), σ. 285-286.

53. Josef L. Altholz, "Aglican-Orthodox Relations in the Nineteenth Century" in *Modern Greek Studies Yearbook*, τ. 18/19, Minneapolis, Minnesota, 2002/2003, σ. 1-14.

λησαν τη βρετανική κοινωνία και πολιτεία κατά τη Βικτωριανή εποχή: τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας, την άνοδο των Whigs στην εξουσία και την επικράτηση μιας φιλελεύθερης πολιτικής κουλτούρας, τις διαδικασίες για τη διαμόρφωση μιας βρετανικής ταυτότητας, την αντιμετώπιση του κοινωνικού προβλήματος (Condition of England), το Ιρλανδικό ζήτημα, καθώς και την εμφάνιση και διάδοση των επιστημονικών θεωριών που κλόνισαν τις βάσεις των θρησκειών και τη θρησκευτικότητα των πολιτών⁵⁴.

Η τάση των Αγγλικανών για ανασύνδεση της εκκλησίας τους με την Ανατολική Εκκλησία, «τον αρχαίον αυτής κορμόν», εκδηλώθηκε από τους λεγόμενους Tractarians ή το κίνημα της Οξφόρδης⁵⁵. Το κίνημα είχε πολιτικά αίτια, αλλά στη συνέχεια αποτέλεσε διακριτή σχολή σκέψης και δράσης της Αγγλικανικής

54. Τα πολύπλοκα αυτά ζητήματα της εκκλησιαστικής ιστορίας της Μεγάλης Βρετανίας κατά τον 19ο αιώνα έχουν επαρκώς και σε έκταση ερευνηθεί από την ιστοριογραφία. Από την πλούσια βιβλιογραφία ενδεικτικά αναφέρουμε: G. Worley, *The Catholic Revival of the Nineteenth Century: A Brief Popular Account of its Origin, History, Literature and General Results*, London 1894; P. Cornwell, *The Church and the Nation*, Oxford 1983; G.F.A Best, "The Religious Difficulties of National Education in England, 1800-1870" *Cambridge Historical Journal*, 12 (1956), 155-173. S.A. Skinner, *Tractarians and the Condition of England: The Social and Political Thought of the Oxford Movement*, Οξφόρδη 2004. Η Αγγλικανική Εκκλησία, όπως αποκρυσταλλώθηκε στις κύριες εσωτερικές και επιφανειακές της γραμμές επί των ημερών της βασίλισσας Ελισάβετ της Α', βασιζέται τη θεολογική διδασκαλία της και το διοικητικό της σύστημα στους τύπους του «Βιβλίου της Κοινής Προσευχής» (Book of Common Prayer) και των 39 άρθρων της αγγλικανικής ομολογίας. Η δυνατότητα ελεύθερας ερμηνείας και εφαρμογής των τύπων που περιέχονται στα ανωτέρω δύο θεμελιώδη κείμενα του Αγγλικανισμού συντέλεσε στη δημιουργία τριών κυρίων αποχρώσεων: της Υψηλής Εκκλησίας (High Church), της Χαμηλής Εκκλησίας (Low Church) και της Ευρείας ή Νεωτερίζουσας Εκκλησίας (Broad Church). Η Υψηλή Εκκλησία δίνει έμφαση σε ζητήματα της Χριστιανοσύνης που συνήθως συνδέονται με τον καθολικισμό, θεωρεί σημαντική τη διατήρηση στοιχείων από την παράδοση της αρχαίας αδιαίρετης Εκκλησίας στο τελετουργικό και στην ιεραρχία και τονίζει την υπεροχή του θεολογικού (θρησκεία, θεσμοί, ιεράρχες, λειτουργικό) έναντι του κοσμικού στοιχείου. Έχει χαρακτηριστεί ένα πρόδρομο είδος του παλαιοκαθολικισμού. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1703 για να περιγράψει όσους αντιτάχθηκαν στους dissenters. Η Χαμηλή Εκκλησία θεωρείται καλβινίζουσα, αποδίδει σημασία στο κήρυγμα, τις ευαγγελικές αρχές και την ηθική πράξη και ελαχιστοποιεί κατά τη λατρεία τα στοιχεία του τελετουργικού και των μυστηρίων. Η Ευρεία Εκκλησία είναι ορθολογιστικών τάσεων και φιλελεύθερων απόψεων. Βλ. *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, λήμμα Αγγλικανισμός, σ. 198-200. *Religion in Victorian Britain* στο <http://www.victorianweb.org/religion/> και Dennis Bratcher, "Low Church" and "High Church", στο <http://www.criovoice.org/lowhighchurch.html/>. Βλ. και παρακάτω σ. 91-93.

55. Norman Sykes, "Religion and the Relations of Churches and States", *The New Cambridge Modern History*, τ. X, Cambridge 1964, σ. 24-25.

Εκκλησίας. Ξεκίνησε ως διαμαρτυρία του αγγλικανικού κλήρου κατά των μεταρρυθμίσεων του 1828 (Testa Corporation Act) και του 1829 (Roman Catholic Emancipation). Οι Αγγλικοί θεώρησαν ότι ο δεύτερος νόμος, με τον οποίο θεσμοθετήθηκε η χειραφέτηση των Ρωμαιοκαθολικών και τους χορηγήθηκε το δικαίωμα να καταλαμβάνουν δημόσιες θέσεις, προοιωνιζόταν τον χωρισμό της Εκκλησίας από το Κράτος. Το Νομοσχέδιο του 1833, με το οποίο η Κυβέρνηση των Φιλελευθέρων μετά την άνοδο της στην εξουσία καταργούσε τις μισές από τις αγγλικανικές επισκοπές στην Ιρλανδία (Disestablishment of Church) προκάλεσε τη διαμαρτυρία των θεολόγων της Οξφόρδης, που έβλεπαν πιθανό τον κίνδυνο να αποστερηθεί η Αγγλικανική Εκκλησία τις οικονομικές παροχές που απολάμβανε από το κράτος. Το κίνημα της Οξφόρδης επιδίωκε επίσης να μειώσει την επιρροή των Ερασιανών, κατά τους οποίους υπέρτατος κριτής στα ζητήματα περί πίστεως δεν θα έπρεπε να είναι η Εκκλησία (Παπισμός), ούτε η Αγία Γραφή (Προτεσταντισμός) αλλά το κράτος, και να καταπολεμήσει την ελευθεροφροσύνη⁵⁶. Οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι του κινήματος είναι ο John Keble, ο John Henry Newman, και ο Edward Bouverie Pusey, από τον οποίο ονομάστηκε και Πουσεϊσμός. Οι Tractarians ανήκαν στην Υψηλή μερίδα της Αγγλικανικής Εκκλησίας και έδιναν έμφαση στη συνέχεια και σύνδεση της Εκκλησίας της Αγγλίας, όπως διαμορφώθηκε τον δέκατο έκτο αιώνα, με την καθολική εκκλησία των αρχαίων χρόνων (τρίτος αιώνας). Ως εκ τούτου άλλα μέλη τους προσέγγισαν τον Ρωμαιοκαθολικισμό και άλλα την Ορθοδοξία.

Το 1840-42 ο W. Palmer, αγγλικανός κληρικός του κινήματος της Οξφόρδης, ταξίδεψε στην Ρωσία και την Κωνσταντινούπολη και εξέφρασε την επιθυμία να μεταλάβει. Ανακινήθηκε τότε το ζήτημα της μυστηριακής επικοινωνίας (intercommunion) μεταξύ των δύο εκκλησιών. Οι επαφές και συζητήσεις που είχε ο Palmer με τον Μητροπολίτη της Μόσχας Φιλάρετο και η μακρά αλληλογραφία του με τον Αλέξιο Κομιάκωφ για θεολογικά ζητήματα συνέβαλαν στην κατανόηση των εκατέρωθεν διαφορών και προλείαναν το έδαφος για έναν εποικοδομητικό διάλογο με στόχο την προσέγγιση Αγγλικανών και Ορθοδόξων⁵⁷. Η Ιερά Σύνοδος της Ρωσίας διόρισε το 1843 αρχιπρεσβύτερο της

56. Γερμανού, Μητροπολίτου Θυατείρων, «Η Οξφόρδειος Κίνησις», *Ορθοδοξία, Περιοδικόν Ηθικοθρησκευτικόν*, Κωνσταντινούπολις, Τύποις «Φαΐλét» Τάσσου Βακαλοπούλου, έτος Η', τευχ. 86 (Φεβρ. 1933) - τευχ. 95 (Νοεμβ. 1933) σε συνέχειες. S. L. Ollard: *A Short History of the Oxford Movement*, Λονδίνο 1915.

57. Ο Αλέξιος Κομιάκωφ έγραψε μελέτη με τίτλο *Η ένωση των Εκκλησιών* η οποία δημοσιεύτηκε στα αγγλικά και στα ρωσικά το 1869. W. J. Birkbeck (ed.), *Russia and the English Church during the Last Fifty Years*, Λονδίνο 1895.

Ρωσικής Πρεσβείας στο Λονδίνο τον Eugene Poron, ο οποίος παρέμεινε στη θέση αυτή ως το 1875, συνδέθηκε με τους επικεφαλής των φιλενωτικών Αγγλικανών και υπέβαλλε τακτικά αναφορές στη Ρωσική Σύνοδο⁵⁸.

Ενώ ο Palmer είχε επαφές με τη Ρωσική Εκκλησία, και άλλοι Αγγλικανοί μέλη της Υψηλής Εκκλησίας προσέγγιζαν τις Ορθόδοξες Εκκλησίες. Η πρώτη επίσημη ενέργεια, με την οποία η Αγγλικανική Εκκλησία εκδήλωσε την επιθυμία της για προσέγγιση με την Ανατολική Εκκλησία, έγινε το 1839-1840. Τότε ο αγγλικανός κληρικός George Tomlinson, γραμματέας της Εταιρείας για την Προώθηση της Χριστιανικής Γνώσης (*Society for the Promotion of Christian Knowledge*), επισκέφθηκε την Ανατολή και επέδωσε στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως κοινή επιστολή του Αρχιεπισκόπου του Canterbury (William Howley) και του Επισκόπου του Λονδίνου, γραμμένη στην αρχαία ελληνική γλώσσα, η οποία απευθυνόταν σε όλους «τους Αρχιερείς της Αγίας Ανατολικής Εκκλησίας». Στην επιστολή αυτή διευκρινιζόταν αφενός ο καθολικός χαρακτήρας της Αγγλικανικής Εκκλησίας και η φιλική της τοποθέτηση προς την «Μητέρα Εκκλησία της Ανατολής» που ίδρυσαν οι Απόστολοι και οι Πατέρες της Εκκλησίας, και αφετέρου τονιζόταν ότι η Αγγλικανική Εκκλησία δεν είχε προσηλυτιστικές προθέσεις, καταργούσε τον υπό των Βιβλικών Εταιρειών και των Ιεροστοτόλων ασκούμενο προσηλυτισμό – και επιδίωκε μόνο την «αδελφική επικοινωνία» με την Ορθόδοξη Εκκλησία⁵⁹.

Το 1841 η Βρετανία και η Πρωσία ίδρυσαν στην Ιερουσαλήμ μια Αγγλικανική Επισκοπή, με το πρόσχημα ότι θα επρέπε να εξυπηρετούνται οι θρησκευτικές ανάγκες των Προτεσταντών στην Παλαιστίνη. Η Επισκοπή σχεδιάστηκε ως «πρεσβεία καλής θέλησης» προς τις Αποστολικές εκκλησίες με πρόθεση να δημιουργήσει σχέσεις χριστιανικής φιλανθρωπίας μαζί τους. Το ισχυρότερο κίνητρο των Βρετανών ήταν να προωθήσουν τους πολιτικούς και διπλωματικούς τους στόχους στην περιοχή. Πρωταγωνιστικό ρόλο για την ίδρυση αυτής της Αγγλο-ρωσικής Επισκοπής στην Ιερουσαλήμ διαδραμάτισε ο W. E. Gladstone. Ο Αρχιεπίσκοπος του Canterbury, Dr. Howley, διαβεβαίωσε τους Πατριάρχες της Ανατολικής Εκκλησίας ότι ο Επίσκοπός τους δεν επρόκειτο να αναμχθεί σε ζητήματα της δικαιοδοσίας των Ανατολικών Πατριαρχείων και θα περιόριζε τα καθήκοντα και την επιρροή του στους Άγγλους και Γερμανούς Προτεστάντες και σε όσους Εβραίους θα ασπάζονταν τον Χριστιανισμό. Διόρισε ως εφημέριο

58. Josef L. Altholz, *ό.π.*, σ. 3.

59. Ι. Καρμίρης, *Ορθοδοξία και Προτεσταντισμός*, Αθήνα 1937, σ. 309. Β. Θ. Σταυρίδης, «Ορθοδοξία και Αγγλικανισμός», *Θεολογία*, τ. 32, 1961, σ. 485.

παρά τον πρώτο Επίσκοπο τον George Williams, ο οποίος επέδωσε και τις επιστολές του Howley στους Πατριάρχες⁶⁰. Ο Αρχιεπίσκοπος Howley θεωρείται ο πρώτος προκαθήμενος της Αγγλικανικής Εκκλησίας που μετά την εποχή των Stuart και τον Αρχιεπίσκοπο Wake επιχείρησε επίσημα με την πράξη του αυτή τη συμφιλίωση με την Ανατολική Εκκλησία⁶¹. Ωστόσο, η αποστολή δεν μπόρεσε να δημιουργήσει θετικό κλίμα στις σχέσεις Προτεσταντών και Ορθοδόξων, αντιθέτως προκάλεσε αρνητικά αισθήματα στους δεύτερους λόγω τους επιθετικού χαρακτήρα που υιοθέτησαν οι διοικητές της. Η Αγγλικανική Εκκλησία, επιθυμώντας να προωθήσει τις φιλενωτικές της σχέσεις με τις Ορθόδοξες εκκλησίες, διέλυσε τη συμφωνία με τους Πρώσους περί της κοινής προτεσταντικής επισκοπής Ιεροσολύμων και ενημέρωσε τους Πατριάρχες ότι απαγόρευσε στους εναπομείναντες αγγλικανούς κληρικούς κάθε είδους προσηλυτισμό των Ορθοδόξων.

Στη δεκαετία 1860 ο John Mason Neale, οπαδός του κινήματος της Οξφόρδης, πιστός στην Αγγλικανική Εκκλησία, θα δημιουργήσει στην Αγγλία μια σημαντική φιλο-ορθόδοξη κίνηση. Ο Neale πίστευε ότι οι εξωτερικοί τύποι της Θείας Λατρείας είναι σύμβολα που αναπαριστούν ιστορικά γεγονότα και αιώνιες αλήθειες και ως εκ τούτου είναι απαραίτητοι για την προσέλκυση των πιστών και την ενίσχυση της σχέσης τους με την Εκκλησία. Αυτή η πεποίθησή του τον έκανε να στραφεί προς την Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία εκφράζει μια παρόμοια αντίληψη με το στοιχείο των εικόνων. Ο Neale αφιέρωσε τη ζωή του στην υπόθεση της Ενώσεως των δύο εκκλησιών, η οποία κατά την άποψή του ήταν δυνατόν να επιτευχθεί σταδιακά και εφόσον η Ορθοδοξία θα καθίστατο γνωστή και οικεία στο αγγλικό κοινό. Αυτό τον σκοπό προσπάθησε να υπηρετήσει με το συγγραφικό του έργο. Με τη μελέτη της αρχιτεκτονικής των ναών, των εξωτερικών τύπων της Θείας Λατρείας και κυρίως της υμνολογίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας συνέβαλε ώστε να καταστεί πιο οικεία η Ανατολική Εκκλησία στο ευρύ-

60. A. H. Hore, *Eighteen Centuries of the Orthodox Greek Church*, Gorgias Press, New Jersey 2003 [facsimile reprint of the original edition, London 1899], σ. 672-673.

61. Ο Chr. Wordsworth, *Miscellanies...* ό.π., σ. 286, αναφέρει ότι σε ορισμένους που κάποτε αντάρεσκα του υπενθύμισαν τα σφάλματα και τη διαφθορά που επικρατούσε στις εκκλησίες της Ανατολής, ο Howley απάντησε ότι γι' αυτά τα φαινόμενα, που του ήταν γνωστά και χαρακτηρίζαν κυρίως τον κατώτερο κλήρο, υπεύθυνοι ήταν οι Μουσουλμάνοι δυνάστες των χριστιανών, και προσθέτοντας τους ομηρικούς στίχους

«ήμισυ γὰρ τ' ἀρετῆς ἀποαίνονται εὐρύοπα Ζεὺς

Ἀνέρος, εὐτ' ἂν μιν κατὰ δούλιον ἡμᾶρ ἔλθῃν»,

τόνισε ότι όφειλαν να αντιμετωπίζουν τους Ορθοδόξους με κατανόηση και σεβασμό.

τερο αγγλικό κοινό⁶². Συνέγραψε μια πεντάτομη επιστημονική μελέτη της *Ιστορίας της Αγίας Ανατολικής Εκκλησίας*⁶³. Εν συνεχεία έγραψε σε δημόδες ύφος μία νουβέλα για την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, στην οποία η Ορθοδοξία παρουσιάζεται στο βικτωριανό κοινό με θετικό τρόπο. Το σημαντικότερο ίσως ήταν ότι μετέφρασε στην αγγλική γλώσσα τις ορθόδοξες λειτουργίες (*Primitive Liturgies of S. S. Mark, James, Clement, Chrysostom, Basil ...*, 1869) και τους Ύμνους της Ανατολικής Εκκλησίας (*Hymns of the Eastern Church*, 1862) πολλοί από τους οποίους ενσωματώθηκαν στην αγγλική υμνολογία⁶⁴.

Τον Neale, ο οποίος πρώτος ανακήρυξε το τελετουργικό ως σπουδαίο και απαραίτητο μέρος της Θείας Λατρείας, ακολούθησαν και άλλοι Αγγλικανοί: τα μέλη της Εκκλησιολογικής Εταιρείας⁶⁵, ο John Fuller Russel, θεολόγος του Πανεπιστημίου του Cambridge που μελέτησε την περί διακοσμήσεων διάταξη του Ευχολογίου, ο θεολόγος Fraser, ο προϊστάμενος του Αγίου Παύλου Robert Liddel κ.ά., που δημιούργησαν την ομάδα των λεγομένων Τελετοφίλων Αγγλοκαθολικών (Ritualists)⁶⁶. Οι Τελετόφιλοι επιζητούσαν την προσέγγιση με την Ανατολική Εκκλησία και συγκάλεσαν στο Λονδίνο, τον Δεκέμβριο του 1865, συνέ-

62. Josef L. Altholz, "Anglican-Orthodox Relations in the nineteenth Century", *Modern Greek Studies Yearbook*, vol 18/19, Minneapolis, Minnesota 2002/2003, σ. 4-5. Γερμανού, Μητροπολίτου Θυατείρων, «Η Οξφόρδειος Κίνησις», *Ορθοδοξία, Περιοδικόν Ηθικοθρησκευτικόν*, έτος Η', τευχ. 92, Κωνσταντινούπολις Απρ. 1933, σ. 208-213.

63. J. M. Neale, *A History of the Holy Eastern Church*, 5 τόμοι, Λονδίνο 1847-1873. Η μελέτη αποτελείται από τους εξής τόμους: *The Patriarchate of Alexandria*, 2 τ. Λονδίνο 1874, *General Introduction*, 2 τ., Λονδίνο 1850 και *The Patriarchate of Antioch*. Την έκδοση του τελευταίου τόμου, ο οποίος κυκλοφόρησε το 1873 επιμελήθηκε ο George Williams.

64. J. M. Neale, *Theodora Phranza or the Fall of Constantinople* (Λονδίνο, 1857). Επίσης ο Neale με το έργο του «*Ιστορία της Ιανοννιστικής Εκκλησίας της Ολλανδίας*» συντέλεσε στην καλλιέργεια των σχέσεων της Αγγλικανικής εκκλησίας με τους Παλαιοκαθολικούς, οι οποίοι εμφανίστηκαν ως κίνημα στον ευρωπαϊκό χώρο μετά τη Σύνοδο του Βατικανού (1870). Γερμανού, Μητροπολίτου Θυατείρων, «Η Οξφόρδειος Κίνησις», *Ορθοδοξία, Περιοδικόν Ηθικοθρησκευτικόν*, έτος Η', Κωνσταντινούπολις Νοεμβ. 1933, τευχ. 95, σ. 343.

65. Σκοπός της εταιρείας, που πυρήνας της ήταν η Cambridge Camden Society (1839), ήταν η μελέτη του Συμβολισμού, της αρχής της διαρρυθμίσεως των κατά τον ιερό Ναό, της εκκλησιαστικής μουσικής και των άλλων διακοσμητικών τεχνών οι οποίες εξυπηρετούν τη θρησκεία. Γερμανού, Μητροπολίτου Θυατείρων, «Η Οξφόρδειος Κίνησις», *ό.π.*, σ. 209.

66. Οι Τελετόφιλοι, επειδή εισήγαγαν στη λατρεία στοιχεία τελετουργικού, αν και είχαν αρκετούς οπαδούς, προκάλεσαν την αντίδραση πολλών πιστών, των Επισκόπων, του τύπου και της πολιτείας, οι οποίοι υποστήριξαν ότι οι τελετουργικές συνήθειες έτειναν αναπόφευκτα προς σύγχυση των αγγλικανικών ιεροτελεστιών με αυτές των ιερέων της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και τους δίωξαν. Για τις δίκες κατά των Τελετοφίλων, βλ. Γερμανού, Μητροπολίτου Θυατείρων, «Η Οξφόρδειος Κίνησις», *ό.π.*, σ. 212-213, 245-251, 271-274.

λευση των φιλενωτικών, στην οποία παρέστησαν ογδόντα ιεράρχες και θεολόγοι, μεταξύ των οποίων και ο Αρχιεπίσκοπος του Canterbury και ο Επίσκοπος της Οξφόρδης, και εξέφρασαν επίσημα την ευχή υπέρ της ένωσης των Εκκλησιών⁶⁷.

Την περίοδο αυτή η βρετανική φιλελληνική ιστοριογραφία, επανεξετάζοντας το ρόλο του Βυζαντίου, θα αναδείξει τον ιστορικό ρόλο της «*Νέας Ρώμης*» στη μύηση των σλαβικών φυλών στον κοινό ελληνορωμαϊκό χριστιανικό πολιτισμό της Ευρώπης, τεκμηριώνοντας την προσφορά του Ελληνισμού στον ορθόδοξο κόσμο της Ανατολής που εντάσσεται στη διευρυμένη ευρωπαϊκή οικογένεια⁶⁸. Από τότε το ενδιαφέρον της Εκκλησίας της Αγγλίας να έρθει σε επικοινωνία με την Ορθόδοξη εκδηλώνεται έμπρακτα.

Το 1865 η Κάτω Βουλή της Συνόδου του Canterbury, ανταποκρινόμενη στο αίτημα της Επισκοπικής Εκκλησίας της Αμερικής, η οποία πρώτη εκδήλωσε την επιθυμία για προσέγγιση των ορθοδόξων εκκλησιών της Ανατολής και ζήτησε τη σύμπραξή της, διόρισε μια επιτροπή για να ερευνήσει το θέμα και να επικοινωνεί με την επιτροπή της Εκκλησίας της Αμερικής. Σε μία από τις συναντήσεις της επιτροπής συμμετείχαν οι αρχιπρεσβύτεροι της Ρωσικής Πρεσβείας στο Παρίσι και στο Λονδίνο, Vassiliev και Poron, οι οποίοι διαβεβαίωσαν τους Αγγλικανούς για την προθυμία της Ρωσικής Εκκλησίας να συνεργαστεί για την επίτευξη της προσέγγισης⁶⁹. Η αγγλική επιτροπή⁷⁰ λίγο αργότερα συνέταξε μια έκθεση στην οποία αναφερόταν στις επαφές Αγγλικανών με Ορθοδόξους αφενός στη Ρωσία, στην οποία είχε πρόσφατα μεταβεί ο Robert Eden⁷¹,

67. Για τη συνέλευση των φιλενωτικών ο Α. Διομήδης Κυριακός δημοσίευσε στον *Ευαγγελικό Κήρυκα* (1866), σ. 97-109 άρθρο «Το ζήτημα περί ενώσεως της Αγγλικανικής εκκλησίας μετά της Ορθοδόξου Ανατολικής». Μπαλάνος, *ό.π.*, σ. 30.

68. Οι απόψεις αυτές αναπτύσσονται στις μελέτες του Edward A. Freeman που δημοσιεύτηκαν στις δεκαετίες του 1850 και 1860. Βλ. Μαργαρίτα Μηλιώρη, «Αρχαίος Ελληνισμός και φιλελληνισμός στη βρετανική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα», *Μνήμων* (2000), τ. 22, σ. 97-102.

69. A. H. Hore, *Eighteen Centuries of the Orthodox Greek Church*, New Jersey 2003 [1899 α' εκδ.], σ. 674.

70. Τα μέλη της επιτροπής ήταν ο Chancellor Massingberd, πρόεδρος, οι αρχιδιάκονοι του Tannon Mr. Donison, του Westminster Chr. Wordsworth, του Gloucester Sir Henry Provost Baronet, του Nottingham Mr. Mackenzie, του Canon Hawkins, οι Dr. Leighton, Dr. Fraser, Dr. Cedd, Lord Alwin Compton, Mr. Randolph και Seymour. Βλ. Ν.Δαμαλάς, *Μέλλον*, έτος Δ', αριθ. 372, 1 Αυγ. 1867.

71. Ο Robert Eden (1804-1886) δημοσίευσε τις εντυπώσεις του από την επίσκεψή του στην Ρωσία στο "Impressions of a Recent Visit to Russia, a Letter addressed to Chancellor Massingberg, on Intercommunion with the Eastern Orthodox Church", 1866. Επίσης έγραψε τον πρόλογο στο έργο του Τολστόι "Romanism in Russia". Ήταν στενός φίλος του Αρχιεπι-

διδάκτωρ θεολογίας και Έξαρχος πάσης Σκωτίας, και αφετέρου στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλα κέντρα της Ορθοδοξίας στην Ανατολή τα οποία επισκέφθηκε ο George Williams⁷². Η έκθεση μνημόνευε τη θετική ανταπόκριση στην επιθυμία για ένωση λογίων και κληρικών τόσο στη Ρωσία όσο και στην Ανατολή, επισήμαινε τις δυσκολίες (ιδίως την αναγνώριση των αγγλικών χειροτονιών από την Ορθόδοξη Εκκλησία και την προσθήκη του *filioque* στο Σύμβολο της πίστεως) και παρέπεμπε στους επισκόπους της Αγγλικής Εκκλησίας την απόφαση για περαιτέρω ενέργειες.

Προς επίτευξη του ίδιου σκοπού με πρωτοβουλία του Neale συστήθηκε από επιφανείς κληρικούς και λαϊκούς η *Eastern Church Association*, με σκοπό να ενημερώνει το αγγλικό κοινό για τις Ανατολικές Εκκλησίες, να καθιστά γνωστή στην Ορθόδοξη Εκκλησία τη διδασκαλία και τις αρχές της Αγγλικανικής Εκκλησίας, να επιδιώκει την αμοιβαία επικοινωνία και να βοηθά τους επισκόπους των εκκλησιών στην Ανατολή στις προσπάθειές τους για την πνευματική ανάπτυξη του ποιμνίου τους⁷³. Στις προκαταρκτικές εργασίες για την ίδρυση της *Eastern Church Association* ex μερους της Ελληνικής Ανατολικής Εκκλησίας συμμετείχε ο Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντίνος Στρατούλης, εφημέριος της Ελληνικής Κοινότητας του Liverpool, ο οποίος διορίστηκε μέλος του συμβουλίου της⁷⁴.

Την ίδια περίοδο ο Επίσκοπος της Οξφόρδης και ο F. Meyrick, γραμματέας της Anglo-Continental Sociey, σε ομιλίες από του άμβωνος αναφέρθηκαν στο θέμα της ένωσης με την Ανατολική Εκκλησία, ενώ η έκδοση των έργων του E.B. Pusey, *Essays on Reunion* και *Eirenicon*, ανανέωσε τις θεωρητικές συζητήσεις για το ζήτημα. Ο H. P. Liddon, ο σημαντικότερος μαθητής του Pusey πήγε μαζί με τον C.L. Dodgson (γνωστό ως Carol Lewis) στη Ρωσία, επισκέφθηκαν μοναστήρια και εκκλησίες σε διάφορα μέρη και είχαν μακρά συνομιλία με το Μητροπολίτη Μόσχας Φιλάρετο.

σκόπου Longley, μετριοπαθής στις θεολογικές του απόψεις και στις πολιτικές του πεποιθήσεις «ασυμβίβαστος Τόρυ». *DNB*, τ. 6, σ. 360-361.

72. Ο George Williams επισκέφθηκε διάφορες πόλεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τον Ιούνιο του 1866 πήγε στη Χίο και συναντήθηκε με τον Μητροπολίτη Γρηγόριο Βυζάντιο. Γρηγορίου, Μητροπολίτου Χίου, *Το ελληνικόν πνεύμα. Ήτοι σχέσις του Ελληνισμού προς την Ορθοδοξίαν*. Χίος 1869, πρόλογος. Μετέφρασε στην αγγλική το ανωτέρω έργο.

73. Josef L. Altholz, "Aglican-Orthodox Relations...", *ό.π.*, σ. 4-5. Από το 1866-1872 η ECA δημοσίευσε τη σειρά *Occasional Papers*, στην οποία έγραψαν και ορθόδοξοι θεολόγοι. Τα μετέφρασε ο Ρορον στα ρωσικά.

74. A.H.Hoge, *ό.π.*, σ. 673.

Από ελληνικής πλευράς συμμετοχή στη δραστηριότητα αυτή είχε ο Ν. Μ. Δαμαλάς⁷⁵, ο οποίος από το 1865 συνέχιζε τις σπουδές του στο Λονδίνο και ήταν ενήμερος για τα συμβαίνοντα καθώς και για τις προετοιμασίες για τη Γενική Σύνοδο των Αγγλικανών Επισκόπων στο Lambeth το Σεπτέμβριο του 1867. Ο Δαμαλάς συνέταξε μελέτη στην οποία παρουσίαζε σύντομη σκιαγραφία της Αγγλικής Εκκλησίας, παρέβαλλε τη διδασκαλία της προς αυτήν της αρχαίας καθολικής και αποστολικής εκκλησίας των επτά συνόδων και εξέθετε τις βάσεις για την ένωση των Εκκλησιών από ορθοδόξου πλευράς⁷⁶. Υπέβαλε δε τη μελέτη του στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και τις Ιερές Συνόδους της Εκκλησίας της Ελλάδος και της Εκκλησίας της Ρωσίας, ενώ μετάφρασή της στην αγγλική ανέλαβε να παρουσιάσει στη Σεπτεμβριανή Σύνοδο του Lambeth ο Επίσκοπος της Οξφόρδης Wilberforce.

Σε άρθρο του που δημοσίευσε η εφημερίδα *Μέλλον* ο Δαμαλάς έγραψε: *Δια να δοθή η απαιτούμενη ώθησις εις τον προτιθέμενον σκοπόν, πρέπει πάντες οι της ημετέρας εκκλησίας κληρικοί λόγιοι να δώσωσιν αρωγόν χείρα προς προαγωγήν και ανάπτυξιν του κινήματος τούτου, του οποίου τα μεγάλα ως αληθώς θρησκευτικά και πολιτικά αποτελέσματα λίαν πρόδηλα είναι. Το πρώτον είναι καταφανέστατον και αφορά εις την εκκλησίαν του Χριστού, ήτις απ' αρχής υπέρ της πασών των εκκλησιών ενώσεως εύχεται. Το δεύτερον το ουχ' ήττον πρόδηλον είναι, ότι δια του της ενώσεως δεσμού πολλαί προλήψεις, αίτινες σήμερον την αύξησιν της φίλης πατρίδος εμποδίζουν συριζηδόν θέλουσιν εξαλειφθή⁷⁷.*

Το 1867 η Σύνοδος των Αγγλικανών Επισκόπων που συνήλθε στο Lambeth (24-27 Σεπτεμβρίου 1867) υπό τον Αρχιεπίσκοπο του Canterbury, Charles Thomas Longley, απηύθυνε εγκύκλιο επιστολή προς τους Πατριάρχες και λοιπούς Ιεράρχες της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας (1868)⁷⁸. Όπως αναφέρει ο Αρχιεπίσκοπος Longley, «οι Ρωμαιοκαθολικοί, Άγγλοι και ξένοι, θεωρούν ότι

75. Ο Ν. Δαμαλάς (1842-1892) καταγόταν από την Χίο και είχε σπουδάσει φιλοσοφία και θεολογία στη Γερμανία και στην Αγγλία. Σύντομο βιογραφικό σημείωμα στο Κ. Άμαντος, *Χίος και Χίοι. Σημειώματα*, Αθήνα 1959, σ. 32.

76. Ν. Μ. Δαμαλάς, *Περί της σχέσεως της Αγγλικής Εκκλησίας προς την Ορθόδοξον*, εν Λονδίνω, τύποις Clayton & Co., 1867.

77. *Μέλλον*, έτος Δ', αρ. 372, 1 Αυγ. 1867.

78. Στη Σύνοδο του Lambeth, γνωστή και ως Pan-Anglican Synod, έλαβαν μέρος 78 αγγλικανοί επίσκοποι από τη Βρετανία, τις αποικίες και τις υπόλοιπες χώρες μετά από πρόσκληση του Αρχιεπισκόπου του Canterbury με σκοπό "to make a demonstration of union between the scattered branches of the Anglican Church". DNB, τ. 12, σ. 121-122.

η Εγκύκλιος του Lambeth είναι το ισχυρότερο πλήγμα που δέχτηκε ο παπισμός εδώ και πολλά χρόνια»⁷⁹.

Το 1869 (Ιούλιος) με την προτροπή και της *Eastern Church Association* ο Αρχιεπίσκοπος του Canterbury Tait έγραψε ευχαριστήριο επιστολή στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως για την παρουσία του αντιπροσώπου του Μ. Πρωτοσύγκελλου Ευσταθίου Κλεοβούλου στα εγκαίνια του αγγλικανικού ναού στην Κωνσταντινούπολη (1868), στην οποία ευχόταν για την ένωση των Εκκλησιών και του έστελνε δύο αντίτυπα του Ευχολογίου με τα 39 άρθρα στην αγγλική και την ελληνική. Συγχρόνως ζητούσε να επιτραπεί στις περιοχές υπό την δικαιοδοσία του να ενταφιάζονται οι Αγγλικοί από Ορθοδόξους ιερείς σε περίπτωση που δεν υπήρχε κληρικός της δικής τους Εκκλησίας. Τον Σεπτέμβριο ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος ΣΤ΄ απάντησε τονίζοντας τη δογματική ομοιότητα μεταξύ των δύο Εκκλησιών και εκθέτοντας τις επί μέρους θεολογικές διαφορές που προκύπτουν από τα 39 άρθρα. Ενημέρωνε δε τον προκαθήμενο της Αγγλικανικής Εκκλησίας ότι απέστειλε εγκύκλιο προς όλους τους Ιεράρχες του Οικουμενικού Θρόνου να θάπτουν στο εξής τους αποθνήσκοντες Αγγλικανούς⁸⁰. Το κλίμα βελτιώθηκε πολύ περισσότερο όταν τον Οκτώβριο ο Γρηγόριος ΣΤ΄ απέρριψε την πρόσκληση του Πάπα Πίου Θ΄ να παραστεί στις εργασίες της Συνόδου του Βατικανού που επρόκειτο να συγκληθεί στο τέλος του χρόνου, λέγοντας ότι το αλάθητο ανήκει μόνο στις Οικουμενικές Συνόδους και ότι κανένας Επίσκοπος εκτός του Κυρίου δεν μπορεί να θεωρείται ο ανώτερος αρχηγός όλων των Εκκλησιών⁸¹. Ο Λυκούργος

Την εγκύκλιο επιστολή των Αγγλικανών Επισκόπων όλης της οικουμένης που συμμετείχαν στη Σύνοδο του Lambeth μετέφρασε στα ελληνικά ο Chr. Wordsworth, Επίσκοπος του Lincoln, ο οποίος συνέταξε και τη συνοδευτική επιστολή στην κοινή ελληνική (28 Νοεμ. 1868), την οποία απέστειλε ο Αρχιεπίσκοπος του Canterbury στον Οικουμενικό Πατριάρχη. Στην επιστολή αναφέρεται ότι σκοπός της εγκυκλίου είναι να γνωρίσει η Ανατολική Εκκλησία τι φρονεί η Αγγλικανική Εκκλησία περί της εν Χριστώ πίστεως, ότι δηλ. εμμένει στις κανονικές γραφές, τηρεί την αρχαία τάξη και θρησκεία και «ότι μια γνώμη και μια φωνή πάντας νεωτερισμούς παρά το Ευαγγέλιον Χριστού...απορρίπτομεν και απωθούμεθα, και ότι το σωτήριο Αυτού κήρυγμα πανταχού της γης πληροφορήσαι σπουδάζομεν...». Η εγκύκλιος του Lambeth μεταφράστηκε και στη Λατινική και στις κυρίαρχες ευρωπαϊκές γλώσσες. Διαδόθηκε, κυρίως μέσω της *Anglo-Continental Society*, σε όλες τις δυτικές χώρες. Το πρωτότυπο κείμενο και οι μεταφράσεις (στην ελληνική και λατινική), βλ. στο Chr. Wordsworth, *Miscellanies*..., τ. 1, σ. 296-308.

79. C. Wordsworth, *Miscellanies*, ό.π., σ. 308.

80. Η πράξη αυτή θεωρήθηκε το πρώτο επίσημο βήμα για την εκκλησιαστική επικοινωνία. Β.Θ. Σταυρίδης, «Ορθοδοξία και Αγγλικανισμός», *Θεολογία*, τ. 32, 1961, σ. 475-485.

81. A.H.Hore, ό.π., σ. 665.

έστειλε συγχαρητήρια επιστολή στον Οικουμενικό Πατριάρχη για την «πολύ-κροτο και θαυμασία» απάντησή του προς τον Πάπα «δι' ης εταπείνωσε την πάντοτε επηρμένην της Ρώμης οφρύν» και για τις δραστήριες προσπάθειές του να επιλύσει «συνωδά τοις θείοις κανόσιν και τοις ιεροίς της Εκκλησίας θεσμοίς» το σκανδαλώδες Βουλγαρικό ζήτημα και να προασπίσει «τα καταπατούμενα δίκαια της Εκκλησίας»⁸².

Εκτός από την ανησυχία που προκαλούσαν στην Ελληνική Ανατολική Εκκλησία οι απόψεις των σλαβόφιλων που ήδη αναφέραμε, οι επαφές των ιερέων των ρωσικών πρεσβειών με τους Αγγλικανούς στην Ευρώπη και στην Αμερική και τα αιτήματα των Βουλγάρων εθνικιστών για την ίδρυση αυτόνομης βουλγαρικής εκκλησίας, υπήρχαν και πρόσθετοι λόγοι για τη στροφή προς τους Αγγλικανούς στους οποίους θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Ο ουσιαστικότερος λόγος που επέβαλε εν των πραγμάτων στην Ελληνική Ανατολική Εκκλησία τη σύγκριση και παραβολή της Ορθοδοξίας με τις Δυτικές Εκκλησίες, τον Παπισμό και τον Προτεσταντισμό, συνδέεται με δύο σημαντικές διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα στην Οθωμανική Ανατολή κατά τον 19ο αιώνα: α) με τη μεταρρυθμιστική κίνηση του Οθωμανικού κράτους, γνωστή ως Τανζιμάτ, και τη διαδικασία «εκκοσμίκευσης» στα μη μουσουλμανικά μίλλέτ της Αυτοκρατορίας και β) με την επέκταση των δογμάτων της Δύσης στους χριστιανικούς πληθυσμούς της Αυτοκρατορίας⁸³. Η θεσμοθέτηση των Γενικών Κανονισμών, στο πλαίσιο αυτών των μεταρρυθμίσεων, κατέστη-

82. ΑΑΛ, Φακ 5, αρ. 1, Αλ. Λυκούργος προς Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, Σύρος, χ.χ. [1869].

83. Για τους προσηλυτισμούς, βλ. ενδεικτικά Σ. Ανεστίδης, «Αμερικανοί ιεραπόστολοι στη Μικρά Ασία - Βιβλιογραφική επισκόπηση», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ.11, 1995-96, σ. 375-388, Παυλίνα Νάσιουτζικ, *Αμερικανικά οράματα στη Σμύρνη τον 19ο αιώνα. Η συνάντηση της αγγλοσαξονικής σκέψης με την ελληνική*, Αθήνα 2002. Πόλλη Θαναηλάκη, *Αμερική και Προτεσταντισμός. Η «Ευαγγελική Αυτοκρατορία» και οι οραματισμοί των Αμερικανών Μισιοναρίων για την Ελλάδα το 19ο αιώνα*, Αθήνα 2005, Καλλιματάκη-Μερτικοπούλου, Κάλλια, «Τα «Προσηλυτιστικά» στην Κρήτη, 1859-60», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ1, *Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών*, Ηράκλειο 2005, σ. 179-194. Αριστέιδης Π. Στεργέλλης «Το πρόβλημα των προσηλυτισμών στη Μ.Ασία», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 10, 1993-94, σ. 205-234. Κυριακή Μαμώνη, «Αγώνες του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά των μισσιοναρίων», *Μνημοσύνη* 8, 1980-81, σ. 179-212. Ιωάννης Καρμύρης, «Ο Ορθοδοξο-Προτεσταντικός Διάλογος. Σύντομος επισκόπησης της ανελίξεως αυτού», *Θεολογία*, τ. 59 (1988), τχ. 4, κεφ. 7: Ορθοδοξία και προτεσταντικός Μισσιοναρισμός, σ. 609-620.

σε αναγκαίο τον προσδιορισμό της ουσίας και του μοντέλου της εσωτερικής λειτουργίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου και δημιούργησε την προοπτική ενίσχυσης του πατριαρχικού συγκεντρωτισμού, την οποία υποστήριξαν οι κληρικαλικοί κύκλοι ως εναλλακτική λύση στην πλήρη επικράτηση του λαϊκού στοιχείου στην εσωτερική λειτουργία του Πατριαρχείου, μετά την κατάργηση της Γεροντικής Ιεράς Συνόδου και τη συγκρότηση δύο νέων αντιπροσωπευτικών σωμάτων του ορθόδοξου μιλλέτ, της Ιεράς Συνόδου και του Μικτού Συμβουλίου. Στο λόγο που θα αρθρωθεί από τις δύο αντιτιθέμενες παρατάξεις, μεταρρυθμιστές και κληρικαλικούς, κατά την περίοδο λειτουργίας της Εθνοσυνέλευσης γύρω από το ζήτημα της διάκρισης ή οριοθέτησης των θρησκευτικών και πολιτικών αρμοδιοτήτων του Πατριαρχείου, η εκκλησιαστική διοίκηση προσομοιάζεται με πολιτειακό καθεστώς, όπως έχει δείξει με τις μελέτες του ο Δ. Σταματόπουλος⁸⁴. Η προσομοίωση αυτή και η υποστήριξη του μοντέλου της συνταγματικότητας για τη λειτουργία του Πατριαρχείου από εκπροσώπους της μεταρρυθμιστικής πτέρυγας είχε ως επιδίωξη τη νομιμοποίηση της αντιπαράθεσης με τα αντίπαλα δόγματα, των οποίων η επιρροή στους χριστιανικούς πληθυσμούς της Αυτοκρατορίας είχε αυξηθεί σημαντικά.

Ο Γρηγόριος Βυζάντιος⁸⁵, Αρχιερατάρχης της Ιεράς Συνόδου για την σύν-

84. Δημήτριος Σταματόπουλος, «Η Εκκλησία ως Πολιτεία. Αναπαραστάσεις του Ορθόδοξου Μιλλέτ και το μοντέλο της συνταγματικής μοναρχίας», *Μνήμων*, τ. 23, Αθήνα 2001, σ. 183-220, και του ίδιου, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Ιούνιος 2003. Και στις δύο παρατάξεις, μεταρρυθμιστές και κληρικαλικούς, συμμετείχαν και λαϊκοί και κληρικοί. Χρησιμοποιώ τους όρους με το περιεχόμενο που τους έδωσε ο συγγραφέας. Ως κληρικαλικοί ορίζονται οι εκπρόσωποι της τάσης εντός του Πατριαρχείου που επιδίωκε να αποτρέψει την κυριαρχία των λαϊκών μετά την εισαγωγή των Γενικών Κανονισμών, σ. 188, σημ. 15.

85. Ο Γρηγόριος Βυζάντιος (κατά κόσμον Αλέξανδρος Παυλίδης) γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1825. Σπούδασε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή και στην Αθήνα. Κατατάχθηκε σε νεαρή ηλικία στις τάξεις του κλήρου και υπηρέτησε υπό τον Πατριάρχη Γρηγόριο τον ΣΤ΄, θείο του από τη μητέρα του. Το 1858, επί Πατριάρχη Κυρίλλου του Ζ΄, διορίστηκε δευτερεύων των Πατριαρχείων, έπειτα Μ. Αρχιδιάκονος και κατόπιν Μ. Πρωτοσύγκελλος (1859). Το 1859 (Αυγ.) ορίστηκε πρώτος Αρχιερατάρχης της Ιεράς Συνόδου για την σύνταξη των «Γενικών Κανονισμών». Τον Δεκέμβριο του 1860 χειροτονήθηκε μητροπολίτης Χίου και Ψαρών. Ως Μητροπολίτης Χίου, διακρίθηκε για την εχθρική αντιμετώπιση των καθολικών κατοίκων του νησιού λόγω των εθνοκεντρικών ιδεολογικών του αναζητήσεων και απομακρύνθηκε από την έδρα του για ένα διάστημα. Κατά την αλλαξοπατριαρχεία του 1871 η Πύλη απέκλεισε την υποψηφιότητά του με το επιχείρημα ότι λόγω της δράσης του δεν πληρούσε τους όρους που έθεταν οι Γενικοί Κανονισμοί ως προς την οθωμανική νομιμότητα.

ταξη των Γενικών Κανονισμών και υποστηρικτής του μοντέλου της συνταγματικότητας, στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας της Ανατολικής Εκκλησίας για ανάσχεση της προόδου των διαφόρων προσηλυτιστικών οργανώσεων, θα εκδώσει το 1863 τη *Φωνή της Ορθοδοξίας*, ένα θεωρητικό πολεμικό σύγγραμμα κατά του Παπισμού και του Προτεσταντισμού, που χαρακτηρίζονται ως «αιρέσεις»⁸⁶. Το έργο αυτό, στο κεφάλαιο «Έρευνα αρχών», εξετάζει τη σχέση μεταξύ πίστης (αυθεντίας) και λόγου (λογικής ερεύνης) και υποστηρίζει ότι μόνο στην Ορθοδοξία υπάρχει αρμονία αυθεντίας και λογικής ερεύνης, ενώ στον μεν Παπισμό επικρατεί «πνευματική τυραννία και αναίρεσις λογικής και επιστημονικής αναζητήσεως», στους δε Προτεστάντες υπερισχύει ο λόγος έναντι της πίστης και της πατρικής παράδοσης⁸⁷. Από την κριτική αυτή στον Προτεσταντισμό θα εξαιρέσει την Αγγλικανική Εκκλησία, η οποία αντιστάθηκε με σθένος στον Καλβιν-

Έγραψε δυο σημαντικές μελέτες για το Βουλγαρικό ζήτημα: «Πραγματεία περί της κανονικής δικαιοδοσίας του Πατριαρχικού Οικουμενικού Θρόνου επί των εν Βουλγαρία Εκκλησιών», *Φωνή της Ορθοδοξίας*, Κωνσταντινούπολις 1862 και *Διευκρίνις επί του βουλγαρικού ζητήματος*, Κωνσταντινούπολις 1871. Επίσης έγραψε *Πραγματεία περί ενώσεως των Αρμενίων μετά της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Κωνσταντινούπολις 1871. Μελέτες του για την Ένωση των Αγγλικανών με τους Ορθοδόξους εκδόθηκαν στην Αγγλία (βλ. παρακάτω). Έγραψε και *Ερμηνεία ιστορική και κριτική του Συμβόλου της πίστεως*.

Το 1877 μετατέθηκε από τον Πατριάρχη Ιωακείμ τον Γ' στη μητρόπολη Σερρών λόγω της εθνικής στάσης του στο ζήτημα της μονής του αγίου Παντελεήμονος (1874) στον Άθω. Από το 1879 ως το 1888, που απεβίωσε, διετέλεσε Μητροπολίτης Ηρακλείας και Ραιδεστού. Το 1878 ανακηρύχθηκε επίτιμος διδάκτωρ της Θεολογικής Σχολής Αθηνών. Βλ. Γ. Ι. Παπαδόπουλου, *Η Σύγχρονος Ιεραρχία της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας*, τ. 1ος, Αθήνα 1895, σ. 455-6, σημ. 139, όπου και χαρακτηρίζεται «εκ των ευρυμαθεστέρων ιεραρχών του παρόντος αιώνας, ... συγγραφεύς γονιμώτατος, θερμοουργός, εθνικώτατος, μετά παραδειγματικής αφοσιώσεως εργασθείς υπέρ των προνομίων της Εκκλησίας». *ΘΧΕ*, τ. Β', σ. 1098. Μ. Ι. Γεδεών, *ΜΕΕ*, τ. Η', σ. 728.

86. Γρηγόριος Βυζάντιος, Μητροπολίτης Χίου, *Η Φωνή της Ορθοδοξίας*, τυπογραφείο Κ.Μ.Προκίδου, Χίος 1863, σ. 7: «Τους αυτούς δε χαρακτήρας ουσ παρατηρούμεν εν ταις αρχαίαις αιρέσεσιν, διαίρεσιν και σύγχυσιν, ανευρίσκομεν και εν τοις νεωτέροις σχίσμασιν, ήτοι εν τω Παπισμώ και τη Διαμαρτυρήσει' αμφοτέρα δ' εισίν άρνησις του περί εκκλησιαστικού κύρους δόγματος, ει και κατά διαφορετικήν έποψιν».

87. «Η δε Διαμαρτύρησις [εστί] πνευματική αναρχία και αθέτησις εκκλησιαστικής αυθεντίας» «ή και άλλως, ο μεν Παπισμός εστί κέντρον άνευ περιφερείας, η δε Διαμαρτύρησις περιφέρεια άνευ κέντρου, η δε ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ κέντρον άμα και περιφέρεια». Γρηγόριος Βυζάντιος, *Η Φωνή της Ορθοδοξίας*, ό.π., σ. 9. Πρβλ. Δημήτριος Σταματόπουλος, «Η Εκκλησία ως Πολιτεία...» ό.π., σ. 204-205. Αυτή η διάκριση, υποστηρίζει ο συγγραφέας, εκτός από τις επιπτώσεις στο θεολογικό πεδίο, προκαλεί και την ανάδυση διαφορετικών πολιτειακών μοντέλων.

σμό, σεβάστηκε την παράδοση της αρχαίας εκκλησίας και παραδέχεται τις τέσσερις πρώτες Οικουμενικές Συνόδους: «Μόνη η Αγγλικανή Εκκλησία εκ των Διαμαρτυρομένων, μετά δεινήν και πολυχρόνιον πάλην, ηδυνήθη ... να διασώση από του κατακλυσμού της Μεταρρυθμίσεως μερίδα της Ορθοδόξου αληθείας, ως παραδεξαμένη και κύρος Συνόδων και αυθεντίαν Πατέρων, εν μέρει γουν, και επισκοπικήν Ιεραρχίαν». Αν και επισημαίνει ότι στην Αγγλικανική Εκκλησία η ροπή προς την Ορθοδοξία ανεστάλη, διότι με την εισαγωγή και πρακτική εφαρμογή των 39 κεφαλαίων επί της Ελισάβετ και του Εδουάρδου ΣΤ' επικράτησε το πνεύμα του ατομικισμού, πιστεύει ότι, εφόσον είναι η πλησιέστερα προς την Ορθοδοξία Εκκλησία, δύναται να επαναλάβει τις διαπραγματεύσεις περί ενώσεως που είχαν διακοπεί κατά το 1723, επί Ιερεμίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, «αναμιμνησκομένη προς τοις άλλοις ότι ο πρώτος ιδρυτής του Χριστιανισμού εν τη Κραταιοτάτη και θεοστηρίκτω και φιλοχρίστω Αγγλία ήν Έλλην, ο επίσκοπος Κανταβρυγίας Θεόδωρος». Ο Γρηγόριος Βυζάντιος υπογραμμίζει την πνευματική συγγένεια των Άγγλων προς τους Έλληνες, αλλά και τη συγγένεια μεταξύ των δύο Εκκλησιών. Η πεποίθησή του Γρηγόριου ότι ή ένωση είναι δυνατόν να επιτευχθεί «δια της εν πνεύματι χριστιανικής αγάπης απλαθούς συζητήσεως» ενισχύεται, γράφει, από τις μελέτες πολλών Άγγλων σοφών που εκφράζουν το ενδιαφέρον και την κλίση τους προς την Ανατολική Εκκλησία⁸⁸.

Ένας πρόσθετος λόγος για την προσέγγιση με τους Αγγλικανούς είναι κατά τον Γρηγόριο η κλίση των δύο λαών, όπως αποδεικνύει η πολιτική και εκκλησιαστική τους ιστορία, σε συγκεκριμένο πολιτειακό μοντέλο, αυτό της συνταγματικής μοναρχίας, κλίση η οποία είναι έμφυτη στον εθνικό τους χαρακτήρα. Ο Γρηγόριος, «εθνικώτατος» κληρικός της μεταρρυθμιστικής πτέρυγας, ο οποίος ενδιαφέρεται να υπερασπιστεί την ελληνική εθνική ταυτότητα, θα συνδέσει με το έργο του τον ορθόδοξο χριστιανισμό με το ελληνικό έθνος. Εκκινώντας από ένα χωρίο του Κλεόβουλου του Ρόδιου⁸⁹, στο οποίο ορίζονται τα χαρακτηριστικά της «αλάνθαστης πολιτείας», και ερμηνεύοντάς το και με άλ-

88. Γρηγόριος Βυζάντιος, *Η Φωνή της Ορθοδοξίας*, ό.π., σ. 11-13.

89. «Πολιτεία αλάνθαστος η μαθηματικώς περιφέρειαν και κέντρον έχουσα, η δια μυριοπληθών ακτίνων επί το αυτό βαίνουσα, η δε θάτερον τούτων μη έχουσα, ει εγχωρεί τούτο τη διανοία εστίν ή κέντρον άνευ περιφερείας, ή περιφέρεια άνευ κέντρου, ΠΟΛΛΑ ΤΑ ΑΤΑΣΘΑΛΑ ΕΠΑΓΟΥΣΑ (Κλεόβουλ. ο Ρόδιος). Και το μεν «μυριοπληθείς ακτίνες» δηλοί την καθολικήν ζωήν και ενέργειαν και την ελευθέραν συζήτησιν, το δε «κέντρον» την προς τας καθεστώσας αρχάς έλλογον υποταγήν, το προς τας πατρίους παραδόσεις σέβας, και την προς τους κειμένους νόμους πειθαρχίαν».

α αποσπάσματα από την αρχαιοελληνική γραμματεία⁹⁰, θα αναδείξει την Ορθοδοξία σε αρχετυπική εκδοχή της συνταγματικής μοναρχίας και θα υποστηρίξει ότι τη διαμόρφωσε το ελληνικό πνεύμα διότι

ανέκαθεν δεικνύων αποστροφὴν ὁ Ἕλλην ... πρὸς τὰς τῆς πολιτείας παρεκτροπὰς, φανερόν ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ ἀναγνωρίσῃ ἐν τῇ πνευματικῇ αὐτοῦ πατρίδι, τῇ «αδουλώτῳ», λέγω, καὶ «ατυραννήτῳ» Ἐκκλησίᾳ τοῦ Χριστοῦ «τῇ ἐκ τοῦ Οὐρανοῦ καταβαινούσῃ» (Αποκάλ.) τὴν παμβασιλείαν καὶ τὴν ἀπόλυτον δεσποτείαν ἐνὸς τινος θνητοῦ, καὶ τὰυτὰ οὕτω προφανῶς ἀντικειμένη εἰς τὰς θεοδότους ἀρχὰς τοῦ Ἱεροῦ Εὐαγγελίου καὶ τῶν Αποστολικῶν καὶ Συνοδικῶν παραδόσεων, ἐπὶ θυσία τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας, ἣν ἡμῖν ἐδωρήσατο τῷ ἰδίῳ αἵματι ὁ Κύριος, ὁ πάντων ἀνθρώπων ἐλευθερωτὴς» (καν. Η' τῆς Οἰκουμ. Γ') [Παπισμὸς] ἀλλ' οὔτε πάλιν νὰ ἀποκλίνῃ πρὸς τὴν πολυκοιρανίαν καὶ ἀναρχίαν (ἦτις ὡς ἐν τῇ πολιτικῇ, οὕτω καὶ ἐν τῇ θρησκευτικῇ κοινωνίᾳ ἐστὶν ἡ φοβερωτέρα τῶν τυραννιῶν, καὶ δῆλον ἐκ τε τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας) [Προτεσταντισμὸς], ἀλλ' ὀφείλε νὰ μείνῃ πιστὸς καὶ ἀφοσιωμένος λάτρης τοῦ θεοεικέλου καὶ συνοδικοῦ τῆς Ορθο-

δοξίας συντάγματος⁹¹.

Οἱ ἀπόψεις αὐτῆς τοῦ Γρηγορίου Βυζάντιου ἔχουν γνωστὴς στους Ἀγγλικανούς καὶ προσέλκυσαν τὸ ἐνδιαφέρον τους. Ὁ George Williams, τρία χρόνια μετὰ τὴν ἐκδόσιν τοῦ παραπάνω ἔργου, θὰ ἐπισκεφθῇ διάφορα κέντρα τῆς Ορθοδοξίας στὴν Οθωμανικὴ Αυτοκρατορία καὶ θὰ συνομιλήσῃ καὶ με τοὺς Πατριάρχες. Τὸν Ιούνιο τοῦ 1866 πῆγε στὴ Χίο, συναντήθηκε με τὸν Μητροπολίτη Γρηγόριο καὶ συνδιαλέχτηκε μαζί του γιὰ τὴ σχέση τῆς Ορθοδοξίας με τὸν Ἑλληνισμό καὶ γιὰ τὴν προοπτικὴ τῆς ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν. Διάβασε τὸ κείμενο τῆς ομιλίας ποὺ ἐκφώνησε ὁ Μητροπολίτης στὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου με θέμα *Τὸ ἐλληνικὸν πνεῦμα*. Ἦτοι σχέσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρὸς τὴν Ορθοδοξίαν, στὴν ὁποία ὁ Γρηγόριος τονίζει ὅτι «ὁ προαιώνιος Λόγος τοῦ Πατρὸς, γενόμενος ἄνθρωπος ... ἠεδόκησε νὰ μεταχειρισθῇ ὄργανον πρὸς διάδοσιν τῶν θείων τοῦ Εὐαγγελίου

90. «Ἀληθὴς πολιτεία ΟΥΚ ἐστὶν ἐν ἡ το παν πλῆθος δύναται ποιεῖν ὅ,τι ποτ' ἀν βουληθῇ καὶ πρόθηται, ἀλλ' ἐν ἡ νικά το δόξαν (ὅπερ υποτίθῃσι τὴν λογικὴν ἐρευναν καὶ ἐλευθέραν συζήτησιν) πειθομένοις τοῖς νόμοις καὶ σεβομένοις τὰ πάτρια. (Πολύβ. Βιβλ. ζ'). Ἀλλ' ΟΥΤΕ πάλιν (φησὶ Σοφοκλῆς) ἀληθὴς πολιτεία ἐστὶν ἐν ἡ ὁ ἀρχὼν οὐκ ἀρχει κατὰ νόμους (κατὰ τὸ σοφὸν ἐκεῖνο αξίωμα «νόμος ἀρχει ΠΑΝΤΩΝ»), καὶ πατρικῶς» καὶ Πόλις ΟΥΚ ἐστὶν ἦτις ἀνδρὸς ἐσθ' ἐνός» (Ἀντιγ. 737) ἐνν. ἀνδρὸς αυθαιρέτου, βιαίου καὶ τυραννικοῦ, καθιστώντος τὴν εαυτοῦ θέλησιν καὶ αυτογνωμοσύνην υπέρτατον νόμον».

91. Γρηγόριος Βυζάντιος, *Ἡ Φωνὴ τῆς Ορθοδοξίας*, ὁ.π., σ. 9-10, υπ. α.

αληθειών την Ελληνικήν παιδείαν», τεκμηριώνει τη στενή σχέση και συνάφεια της ελληνικής παιδείας με τον ορθόδοξο χριστιανισμό και, χρησιμοποιώντας τα επιχειρήματα που είχε αναπτύξει και στο προαναφερθέν έργο του, υποστηρίζει ότι το ελληνικό έθνος είναι το μόνο που έμεινε πιστό «εις τε την ομολογίαν της πίστεως και εις το Επτασύνοδον και θεοκύρωτον Εκκλησιαστικόν πολίτευμα», διαπαιδαγώγησε και τους άλλους Ορθόδοξους λαούς και αντιστάθηκε και «δια συγγραμμάτων και δι' αιμάτων» σε κάθε καινοτομία ή παραποίηση τους⁹². Ο Williams, όταν επέστρεψε στην Αγγλία, μετέφρασε τη μελέτη του Γρηγορίου, αλλάζοντας μάλιστα τον υπότιτλο σε «divine mission of Hellenism» ώστε να ανταποκρίνεται ακριβέστερα στο περιεχόμενό της, και την ανέγνωσε «προσφωνήσας τω Σ. Αρχιεπισκόπω Οξωνίας, Μεγάλω Ιερεί της Βασιλείσης»⁹³. Επίσης μετέφρασε και σχολίασε και άλλες μελέτες του Γρηγορίου, που αφορούσαν στην ένωση των εκκλησιών στην Ανατολή, καθώς και στην ένωση της Αγγλικανικής με την Ορθόδοξη Εκκλησία⁹⁴.

Η εκτενής αυτή αναφορά στο Γρηγόριο Βυζάντιο έγινε για πολλούς λόγους. Με το έργο του εκφράστηκε από ένα διακεκριμένο μέλος της ανώτατης Ιεραρχίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου η επιθυμία για προσέγγιση των δύο Εκκλησιών, της Αγγλικανικής και της Ελληνικής Ανατολικής. Αναδείχθηκαν οι συγγενικοί πνευματικοί δεσμοί ανάμεσα στο αγγλικό και ελληνικό έθνος που διευκόλυναν την υλοποίηση της ένωσης. Επιπλέον διαδόθηκε στην Αγγλία η ιδέα ότι οι Έλληνες υπερέχουν έναντι των άλλων ορθοδόξων. Είναι ο λαός στη γλώσσα του οποίου γράφηκε η Καινή Διαθήκη, ο οποίος διασώζει αμόλυντη την Ορθοδοξία και έχει μια ιδιαίτερη αποστολή, να διαφυλάξει τις

92. Βλ. Γρηγορίου, Μητροπολίτου Χίου, *Το ελληνικόν πνεύμα. Ήτοι σχέσις του Ελληνισμού προς την Ορθοδοξίαν*. Χίος 1869. Ο Γ. Μ. Σάκελλαρίου γράφει ότι ο Williams παρέμεινε στη Χίο για αρκετό διάστημα και ήταν ιερέας των εκεί Άγγλων. *Κραυγή*. Έτος Α', αρ. 37, 6 Φεβρ. 1911, ΚΕ'.

93. "The Hellenic Spirit, and the Divine Mission of Hellenism", an address delivered on the 30th of June, 1866, at the Annual examinations of the Gymnasium of Chios by the Most Reverend Gregory of Byzantium, Metropolitan of Chios, tr. by George Williams, Cambridge & c., 1868. Γρηγόριος Βυζάντιος (1869), ό.π.

94. Gregory of Byzantium, Metropolitan of Chios, «Yearnings after unity in the East» with remarks thereon, by George Williams. *Occasional Paper of the Eastern Church Association*; no. 3, London: Rivingtons, 1866. «A letter from the Most Reverend Gregory of Byzantium, Metropolitan of Chios, on the project of Union between the Anglican and the Orthodox Church of the East», Ed. with an introduction by George Williams. *Occasional Paper of the Eastern Church Association*; no. 4, London: Rivingtons, 1867 (δίγλωσση έκδοση στα ελληνικά και αγγλικά).

αρχές του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού⁹⁵. Είναι, τέλος, ένας από τους πρώτους ιδεολογικούς εκφραστές της άποψης ότι η Εκκλησία μπορεί, αν όχι επιβάλλεται, να λειτουργήσει ως παράγοντας της εθνικής και κοινωνικής ζωής, η οποία θα επικρατήσει στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και την οποία, όπως θα αναπτύξουμε στη συνέχεια, ο Α. Λυκούργος θα υπηρετήσει με ζήλο.

Ο Αλέξανδρος Λυκούργος γνώριζε από παιδί τον Γρηγόριο Βυζάντιο⁹⁶. Οι δύο ιεράρχες συνδέονταν με «αδελφική φιλία» και αλληλογραφούσαν τακτικά, τουλάχιστον από το 1866 μέχρι το θάνατο του Αρχιεπισκόπου Σύρου⁹⁷. Συναντήθηκαν το 1861 στην Κωνσταντινούπολη, την οποία επισκέφθηκε ο Λυκούργος πριν από τη μετάβασή του στα Ιεροσόλυμα και τη χειροτονία του. Η πληροφορία για την εντελώς άγνωστη στην ιστοριογραφία επίσκεψη του Λυκούργου στην Κωνσταντινούπολη κατά το 1861 προέρχεται από επιστολή που έστειλε στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριο ΣΤ΄ για να τον συγχαρεί για την εκ δευτέρου ανάβασή του στο οικουμενικό θρόνο⁹⁸. Κατά την παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη ο Λυκούργος γνώρισε και τον Πατριάρχη Γρηγόριο ΣΤ΄ και πιθανότατα και τον Ηροκλή Βα-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

95. Οι απόψεις αυτές για την αποστολή του Ελληνισμού θα καλλιεργηθούν στην ελληνική επικράτεια κατά την περίοδο της Βασιλείας του Γεωργίου του Α΄ και θα πλαισιωθούν και από τελετουργίες συμβολικού χαρακτήρα κατά τον εορτασμό της πενήκονταετηρίδος της Ελληνικής Επανάστασης. Το 1865 ο Ν. Σαρίπολος θα μιλήσει για την αποστολή της Ελλάδας να εκπολιτίσει την Ανατολή. Το 1872 θα δημοσιευθεί η μελέτη του Πρεσβευτή της Ελλάδας στο Λονδίνο Πέτρου Βράιλα Αρμένη *Περί της ιστορικής αποστολής του Ελληνισμού* και το 1878 ο Νικόλαος Δαμαλάς θα εκδώσει το *Λόγος περί του ιδιάζοντος χαρακτήρος και της αποστολής της Ελληνικής Εκκλησίας*. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, σ. 383-388.

96. ΑΑΛ, Φ 47, αρ. 2, Γρηγόριος, Μητροπολίτης Χίου και Ψαρών προς Αλέξανδρο Λυκούργο, Κωνσταντινούπολη, 1 Ιουλίου 1870.

97. Στο αρχείο του Αλεξάνδρου Λυκούργου έχει καταταχθεί σε χωριστό φάκελο (Φακ. 47) η σωζόμενη αλληλογραφία τους (ακραία χρονολογικά όρια: 11 Ιαν. 1866 - 12 Απρ. 1875). Πολλές επιστολές αναφέρονται στην επικοινωνία τους με τους κοινούς τους φίλους στην Αγγλία και τις προσπάθειες του Λυκούργου για την επιστροφή του Γρηγορίου στο Μητροπολιτικό θρόνο της Χίου μετά την απομάκρυνσή του από την Οθωμανική διοίκηση, στο Βουλγαρικό ζήτημα και στον πανσλαβισμό.

98. «...το βαθύ όμως σέβας, όπερ ήδη κατά τα πρώτα της νεότητος ημών έτη φθάσας ενέπνευσεν εις την καρδίαν ημών, ο εν μακαρία τη λήξει αοίδιμος διδάσκαλος Οικονόμος, επανξηθέν έτι μάλλον και εξ ής ακολούθως ηντυχήσαμεν να λάβωμεν προσωπικής γνωριμίας, ότε προ οκτώ ετών περιηγούμεθα την Κωνσταντινούπολιν, διετηρήθη ακμαίον και ζωηρόν εν ημίν. Ότε δε προ διετίας ενωτίσθημεν και την εις τον Οικουμενικόν θρόνον εκ δευτέρου ανάβασιν της υ. θ. Παναγιότητος, ενεπλήσθημεν χαράς και αγαλλιάσεως...». ΑΑΛ, Φακ 5, αρ. 1, Α. Λυκούργος προς Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, Σύρος, χ.χ. [Ιαν. 1869].

σιάδη, πρωτεργάτη για την ίδρυση του *Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* τη χρονιά αυτή (1861). Ο Ηρόκλης Βασιάδης, στη προκήρυξη που συνέταξε για να εκλεγεί πληρεξούσιος των ελληνικής υπηκοότητας Κωνσταντινουπολιτών στην Εθνοσυνέλευση της Αθήνας (1862), εξηγεί ότι κύριο μέλημά του είναι η διάδοση «των Ελληνικών γραμμάτων εν γένει εις τους εν τω Οθωμανικώ Κράτει Ορθοδόξους Λαούς, άνευ διακρίσεως καταγωγής ή γλώσσης». Η εξάπλωση της ελληνικής παιδείας στην Ανατολή, συνεχίζει, «φέρει την παντελή αυτής εξελλήνισιν, περιάγει πανταχού τον θρίαμβον της διανοητικής του Ελληνισμού βασιλείας και κατακτήσεως, τους δε ομοδόξους λαούς της Ανατολής προπαρασκεύαζει εις αδελφικήν ένωσιν και αποκατάστασιν ενιαίου και αδισπάστου πολιτεύματος»⁹⁹. Οι απόψεις αυτές εκφράζονται στο πλαίσιο της ρητορικής κατά του σλαβικού κινδύνου και της ρωσικής πολιτικής, που αναπτύσσεται στην Κωνσταντινούπολη «πολύ πριν ήτοι-αύται ιδέαι κατισχύσωσιν εν Αθήναις», όπως έγραφε ο Επαμεινώνδας Κυριακίδης στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα¹⁰⁰. Στην ίδια προκήρυξη ο Βασιάδης, ο οποίος ήταν ένθερμος υποστηρικτής της άποψης και των προσπαθειών του Γρηγορίου Βυζαντίου και της μεταρρυθμιστικής πτέρυγας για την εισαγωγή συνταγματικών θεσμών στη διακυβέρνηση των υποθέσεων του Πατριαρχείου, υποστηρίζει τη στροφή των Ελλήνων προς την Αγγλία και μάλιστα δηλώνει εξ αρχής ότι επιθυμεί για «Βασιλέα του Ελληνικού Έθνους τον μικρόν ναυτίλον της μεγάλης, της συνταγματικής και φιλελευθέρου Βρεταννίας, τον αγαπητόν και λαοπόθητον Αλφρέδον»¹⁰¹.

Την ίδια χρονιά ο Γρηγόριος Βυζάντιος εξέδωσε την «Πραγματεία περί της κανονικής δικαιοδοσίας του Πατριαρχικού Οικουμενικού Θρόνου επί των εν Βουλγαρία Εκκλησιών» *Φωνή της Ορθοδοξίας*, Κωνσταντινούπολις 1862. Ο Αλέξανδρος Λυκούργος κατά την παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη θα ενημερωθεί για τη δυσμενή θέση στην οποία έχει περιέλθει το Πατριαρχείο εξαιτίας του βουλγαρικού ζητήματος και επιστρέφοντας στην Ελλάδα θα κάνει συχνά αναφορά στο έργο του Γρηγορίου Βυζαντίου στα κείμενα κατά των πανσλαβιστών που θα δημοσιεύσει στον *Ιερομνήμονα*¹⁰². Όταν ο Ρομπότης θα γρά-

99. Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό Σχίσμα*, Ηράκλειο 2002, σ. 202-203. Η προκήρυξη του Η. Βασιάδη έχει ημερομηνία Κωνσταντινούπολη, 23 Νοεμβρίου 1862.

100. Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του Συγχρόνου Ελληνισμού 1832-1892*, τ. 2, Αθήνα 1892, σ.3. Τον παραθέτει ο Π. Ματάλας, *ό.π.*, σ. 204.

101. Π. Ματάλας, *ό.π.*, σ. 202-203.

102. Αναφορές στο έργο του Γρηγορίου Βυζαντίου στο Α. Λυκούργος, «Ο Ρώσος ιερέυς Πολυσσάδοφ...», *ό.π.*, σ. 216-217.

πει ότι τα κείμενα αυτά περιέχουν υπερβολές και προσβολές και αδικούν την ομόδοξη δύναμη, ο Λυκούργος θα τον προκαλέσει «να αποδείξει ως ψευδή όσα εγράψαμεν περί Πανσλαβισμού, υπεραπολογούμενοι του έθνους και της Εκκλησίας ημών κατ' απαίτησιν φιλοθέων και φιλογενεστάτων ανδρών»¹⁰³, επιτρέποντάς μας να υποστηρίξουμε ότι από την περίοδο αυτή αναλαμβάνει μια αποστολή: να πείσει την Αγγλία για τη στροφή της Ελληνικής Ανατολικής Εκκλησίας προς τη Δύση και να επιδιώξει την υποστήριξή της στους αγώνες κατά των ενεργειών των πανσλαβιστών, που υποκινούσαν τη διάσπαση και τη διχοστασία των ομόδοξων λαών της Ανατολής για την εξυπηρέτηση των πολιτικών τους οραμάτων, αποστολή για την οποία θα αγωνιστεί ως το τέλος της σύντομης αλλά μεστής σε δράση και αναγνώριση ζωής του.

Η φιλία του Αλέξανδρου Λυκούργου με τον Γρηγόριο Βυζάντιο αποτελεί μια ενδιαφέρουσα και άγνωστη πτυχή της εκκλησιαστικής ιστορίας και της προσπάθειας για την ένωση των δύο Εκκλησιών και την προστασία των δικαιών του Οικουμενικού Πατριαρχείου και του Ελληνισμού μέσω της αγγλικής υποστήριξης. Ο Γρηγόριος Βυζάντιος έθεσε τις θεωρητικές βάσεις αυτής της προσπάθειας, την οποία ανέλαβε να διεκπεραιώσει και να προωθήσει ο Αλέξανδρος Λυκούργος. Επιπλέον η σχέση των δύο ιεραρχών αποτελεί μια εμμεση μαρτυρία που μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε την άποψη ότι ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου αναχώρησε το Δεκέμβριο του 1869 για την Αγγλία έχοντας ως αποστολή να επιδιώξει τη βελτίωση στις σχέσεις της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας με την Αγγλικανική και να πείσει τόσο την θρησκευτική όσο και την πολιτική ηγεσία της Βρετανικής Αυτοκρατορίας για τη στροφή που είχε συντελεστεί.

Ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου και Τήνου, Αλέξανδρος Λυκούργος κατά την επίσκεψή του στο Λονδίνο (Μάρτιος 1870). Η Μίτρα, την οποία χάρισαν οι ομογενείς του Λονδίνου και τα ιερά του άμφια προκάλεσαν μεγάλη εντύπωση στους Αγγλικανούς. Βλ. ΑΑΛ, Φ.3, αρ. 83 και 84. «Κατάλογος συνεισφορών των εν Λονδίνω Κυριών προς αγοράν Μίτρας προσφερθησομένης τω Πανιερωτάτω Αρχιεπισκόπω Σύρου και Τήνου Αλεξάνδρω».

103. Στο ίδιο.

Το χρονικό του ταξιδιού του Αλέξανδρου Λυκούργου στην Αγγλία

Σύμφωνα με τη Felicia Skene, η μετάβαση του Α. Λυκούργου στο Liverpool έγινε εγκαίρως γνωστή στους επικεφαλής της *Anglo-Continental Society* και στους ανώτατους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους και στην πολιτική ηγεσία από έναν αγγλικανό κληρικό, ανταποκριτή της Εταιρείας στην Κωνσταντινούπολη¹⁰⁴. Η είδηση, όπως πληροφορούμαστε από επιστολή του Α. Λυκούργου στον Μιχαήλ Σακελλαρίου, είχε δημοσιευθεί από τον δεύτερο στο *Νεολόγο* στις αρχές του Δεκεμβρίου, προφανώς για να προλειάνει το έδαφος για το διάλογο και να καταστήσει ενήμερους τους Αγγλικανούς¹⁰⁵. Ο Α. Λυκούργος, ο οποίος από την εξαετή περίοδο των σπουδών του στη Γερμανία είχε ασχοληθεί με το ζήτημα των σχέσεων των Εκκλησιών και λόγω του αγώνα του κατά των Πανσλαβιστών υποστήριζε τη σύσφιγξη των σχέσεων με τους Άγγλους, έφυγε για την Αγγλία με την πρόθεση να γνωρίσει τον χριστιανικό χαρακτήρα της Αγγλικανικής Εκκλησίας έχοντας και την συγκατάθεση του Πατριαρχείου¹⁰⁶. Ο Αρχιεπίσκοπος του Canterbury όρισε αμέσως ως αντιπρόσωπό του και ως συνοδό του Λυκούργου τον George Williams¹⁰⁷ τον Δεκέμβριο, πριν δηλαδή

104. Felicia M Skene, *The Life of Alexander Lycourgos, Archbishop of the Cyclades, with an Introduction by the Lord Bishop of Lincoln*, Rivingtons, 1877. Η *Anglo-Continental Society* ιδρύθηκε το 1853 με σκοπό την προαγωγή και διάδοση των αρχών της Εκκλησίας της Αγγλίας στην Ευρώπη, την εσωτερική μεταρρύθμιση των εθνικών εκκλησιών και τον περιορισμό της αθεΐας. Ο W. E. Gladstone υποστήριξε θερμά την ίδρυσή της το 1853. Τα περισσότερα μέλη της ανήκαν στην Υψηλή Εκκλησία και η παρουσία τους στη Σύνοδο του Lambeth το 1867 υπήρξε καθοριστικής σημασίας. Γραμματέας και εμπνευστής της *Anglo-Continental Society* ήταν ο Rev. Frederick Meyrick, ενώ μεταξύ των σημαντικότερων μελών της συγκαταλέγονται ο Christopher Wordsworth, Επίσκοπος του Lincoln, ο John Wordsworth, Επίσκοπος του Salisbury, και ο Harold Browne, Επίσκοπος του Ely.

105. Ο Μ. Γ. Σακελλάριος έγραψε ότι η υποδοχή του Έλληνα ιεράρχη από τους Άγγλους έμελλε να είναι θερμή γιατί στο πρόσωπό του θα τιμούσαν την αρχαία Ορθόδοξη Ελληνική Εκκλησία κατά «του ρωμαϊκού και ρωσικού παπισμού». ΑΑΛ, Φακ. 44, Αλέξανδρος Λυκούργος προς Μιχαήλ Σακελλάριο, Cambridge, 5 Φεβρ. 1870. «... ο παρακολουθών με ως από προσώπου του Αρχιεπισκόπου της Καντοναρίας αιδέσιμος πρεσβύτερος Κύριος Williams, ανήρ φιλέλλην και φιλορθόδοξος, μοι επέδειξεν εντός της ατμαμάξης το φύλλον του *Νεολόγου*, το περιέχον όσα είχετε γράψη περί της ενταύθα μεταβάσεως μου ήδη κατά Δεκέμβριον, και με ηρώτησε τις ο γράψας ταύτα; και ακολούθως προσέθηκεν, αυτός ομιλεί ως προφήτης.» Βλ. και Κραυγή, 1911, αρ. 37.

106. Πρβλ. Josef L. Altholz, ό.π., σ. 7.

107. Archibal Campbell Tait, Αρχιεπίσκοπος του Canterbury και Έξαρχος πάσης Αγγλίας προς Αλέξανδρο Λυκούργο, 3 Ιαν. 1870, ΑΑΛ, Φακ. 3, αρ. 6. Διορισμός από την Αγγλία

από την άφιξή του Αρχιεπισκόπου Σύρου. Ο George Williams, θεολόγος με κλασσική παιδεία, fellow και vice-provost του King's College του Cambridge, και ένα από τα πιο δραστήρια μέλη της *Eastern Church Association*, είχε επισκεφθεί, όπως αναφέραμε, την Ανατολή. Το 1867 πήγε στην Κωνσταντινούπολη, συναντήθηκε με τον Πατριάρχη και με άλλους Επισκόπους και συνομίλησαν για την ένωση των δύο Εκκλησιών, συμφώνησαν δε ότι και οι δύο πλευρές θα έπρεπε να ορίσουν εκπροσώπους τους για να αρχίσει ένας εποικοδομητικός διάλογος επί του ζητήματος. Τον επόμενο χρόνο δημοσίευσε μελέτη με θέμα τις σχέσεις των δύο Εκκλησιών κατά τον 18ο αιώνα¹⁰⁸.

Ο George Williams συνόδευσε τον Λυκούργο σε όλες τις συναντήσεις που είχε ο Αρχιεπίσκοπος στο διάστημα της σχεδόν τρίμηνης παραμονής του στην Αγγλία. Στις σημαντικότερες από αυτές παρευρέθηκε και ο Γραμματέας της *Anglo-Continental Society*, Rev. F. Meyrick, ο οποίος είχε επικοινωνία με μέλη της Ορθοδόξου Εκκλησίας κυρίως στη Ρωσία και γνώριζε καλά τις διαφορές μεταξύ των δύο Εκκλησιών.

Αμέσως μόλις έφτασαν στο Liverpool στις 22 Δεκεμβρίου 1869/4 Ιανουαρίου 1870, ο Α. Λυκούργος και οι συνοδοί του έλαβαν επιστολές από όλους τους εκπροσώπους της Αγγλικής Ιεραρχίας, της Υψηλής Εκκλησίας των Αγγλικανών και από διάφορες οργανώσεις. Ο Αρχιεπίσκοπος του Canterbury εξέφρασε δι' επιστολής την λύπη του διότι λόγω ασθένειας «δεν ηδύνατο να προσηνέγκη την προσήκουσαν περιποίησην εις τον Αντιπρόσωπο της Ανατολικής Εκκλησίας». Ο Επίσκοπος του York, δεύτερος την τάξιν μετά τον Κανταβρυγίας, καθώς και ο Επίσκοπος του Λονδίνου, τον προσκάλεσαν να μεταβεί στις έδρες τους για να τον φιλοξενήσουν, ενώ πλείστοι άλλοι Επίσκοποι και κληρικοί τον καλωσόρισαν με σεβασμό¹⁰⁹. Η διοίκηση της *Anglo-Continental*

γλικανική Εκκλησία του George Williams ως αντιπροσώπου του Αρχιεπισκόπου του Canterbury και συνοδού του Αλεξάνδρου Λυκούργου κατά την παραμονή του στην Αγγλία.

108. George Williams, *The Orthodox Church of the East, being a Correspondence between the Eastern Patriarchs, and the Nonjuring Bishops. With an Introduction on Various Projects of Reunion between the Eastern Church and the Anglican Communion*, Λονδίνο 1868. Επίσης επιμελήθηκε και υλοποίησε την έκδοση του τελευταίου έργου του J. Neale για την Ιστορία της Αγίας ανατολικής Εκκλησίας (*The Patriarchate of Antioch*). Josef L. Altholz, "Anglican-Orthodox Relations...", ό.π., σ. 5-8.

109. «Άπαντες οι επίσκοποι της Αγγλίας ησπάσθησαν ασμενέστατα την έλευσιν ημών και άλλος άλλοθεν συγχαίρουσι και δεξιούνται δια γραμμάτων.» ΑΑΛ, Φ. 44, σ. 159-163, Α.Λυκούργος προς Κλεοπάτρα Μαργέλου, Liverpool, 1 Ιαν. 1870. ΑΑΛ. Φακ. 3, αρ. 10, George Williams προς Αλέξανδρο Λυκούργο, 7 Ιαν. 1870. Μεταβίβαση των χαιρετισμών των Επισκόπων του Λονδίνου και του Ely στον Αλέξανδρο Λυκούργο.

*Society*¹¹⁰, η οποία είχε δραστηριοποιηθεί με τη σύγκληση της πρώτης Συνόδου του Βατικανού (1869-1870), ώστε να δημιουργηθεί ένα ενιαίο μέτωπο αντίδρασης προς τον Παπισμό Αγγλικανών και Ορθοδόξων, έσπευσε αμέσως να του απευθύνει χαιρετισμό και να του προσφέρει τα δημοσιεύματά της στην ελληνική, τη λατινική και την γερμανική¹¹¹. Προσκλήσεις έστειλαν μεταξύ των πρώτων και ο Πρωθυπουργός της Βρετανίας William Gladstone, καθώς και ο αρχηγός του αντιπολιτευόμενου κόμματος Lord Salisbury.

Ο Πρωθυπουργός της Βρετανίας William Gladstone προσκάλεσε αμέσως και φιλοξένησε δύο ημέρες (29-30 Δεκεμβρίου 1869) τον Α. Λυκούργο και τους συνοδούς του στην έπαυλη του γυναικαδέλφου του Sir Stephen Glynnne, στο Hawarden Castle που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το Liverpool. Στο δείπνο που παρέθεσε προς τιμήν του έκανε πρόποση υπέρ της υγείας του Οικουμενικού Πατριάρχου, ενώ ο Αρχιεπίσκοπος σε ανταπόδοση ευχήθηκε υπέρ της Ιεραρχίας της Αγγλικανικής Εκκλησίας και υπέρ της ενώσεως των Εκκλησιών. Ο Αλέξανδρος Λυκούργος ενημέρωσε τον Gladstone για τη δυσχερή θέση στην οποία είχε περιέλθει το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων εξαιτίας της πολιτικής του ηγέμονα της Ρουμανίας Α. Κούζα, για την κατάσχεση των μοναστηριακών κτημάτων του Αγίου Ταφού στη Ρουμανία το 1862 και για το προσκυνηματικό ζήτημα που ανέκυψε κατά τη διάρκεια του Κρητικού πολέμου¹¹².

Ο William Gladstone ήταν μέλος της Υψηλής Εκκλησίας της Αγγλίας. Η σχέση του με τη θρησκεία ήταν βαθύτατη και διαρκής. Όπως αναφέρει ο Lathbury, η θρησκεία, περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο θέμα ήταν πλησιέστερα στην καρδιά του Gladstone¹¹³. Στην αρχή της πολιτικής του σταδιοδρομίας, κατά την περίοδο των σπουδών του στην Οξφόρδη, τα θεολογικά του ενδιαφέροντα εστίαστηκαν στο ζήτημα των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας¹¹⁴. Η πεποίθηση του

110. Robert Fitzsimons, "The Church of England and the first Vatican Council", *The Journal of Religions History*, vol. 27, No. 1, February 2003, σ. 31-32.

111. Ο Frederick Meyrick του επέδωσε τις μεταφράσεις της *Encyclic of the Lambeth Conference* και της επιστολής του Αρχιεπισκόπου του Canterbury προς τους Πατριάρχες και λοιπούς Αρχιερείς της Αρχαίας Ορθόδοξης Εκκλησίας. ΑΑΛ, Φ. 44, σ. 151-159, Α.Λυκούργος προς Άγιο Νάξου, Παρθένιο, Liverpool, 1 Ιαν. 1870.

112. ΑΑΛ, Φ. 44, σ. 159-163, Α.Λυκούργος προς Κλεοπάτρα Μαργέλου, Liverpool, 1 Ιαν. 1870. Βλ. και *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 7, σ. 1207 στο λήμμα Κύριλλος Β', Πατριάρχης Ιεροσολύμων.

113. D. C. Lathbury, *Correspondence on Church and Religion of William Ewart Gladstone*, Λονδίνο 1910, τ. 1, σ. x.

114. Το 1838 δημοσίευσε τη μελέτη του *The State and its Relations with the Church*, 2 vols.

αρχικά ήταν ότι στη διευθέτηση του ζητήματος αυτού θα έπρεπε να επικρατήσει η αρχή “of a State Establishment”. Ωστόσο, τα πολύπλοκα εκκλησιαστικά ζητήματα που απασχόλησαν συχνότατα το Ηνωμένο Βασίλειο κατά τον 19ο αιώνα, λόγω των διαιρέσεων, της ύπαρξης διαφόρων κλάδων Διαμαρτυρομένων αλλά και της ισχυρής παρουσίας των Ρωμαιοκαθολικών σε διάφορες επαρχίες και της διαπλοκής της θρησκείας με το Ιρλανδικό ζήτημα, τον ανάγκασαν σταδιακά να αποδεχτεί ότι η αρχή αυτή δεν ήταν εύκολο να εφαρμοστεί σε όλες τις περιπτώσεις¹¹⁵. Όταν έγινε Πρωθυπουργός το 1868, δήλωσε ότι ήταν αποφασισμένος να ειρηνεύσει την Ιρλανδία και πίστευε ότι θα το πετύχανε διευθετώντας το θρησκευτικό και το αγροτικό πρόβλημα. Το 1869 η Αγγλικανική Εκκλησία, που ήταν μειοψηφία στην Ιρλανδία, με νόμο αποχωρίστηκε από την πολιτεία (was disestablished), αφού έλαβε μια γενναϊόδωρη αποζημίωση και έχασε τα οικονομικά οφέλη που απολάμβανε ως τότε. Ο ίδιος νόμος κατάργησε και διάφορα προνόμια και επιδοτήσεις που λάμβαναν μέχρι τότε η Ρωμαιοκαθολική και η Πρεσβυτεριανή Εκκλησία. Παρόλο που οι περισσότεροι Ιρλανδοί πρεσβύτεροι ήταν πρόθυμοι να δεχθούν τις αλλαγές, τα μέτρα αυτά προκάλεσαν σοβαρές ανησυχίες ιδίως στους αντιπάλους του Gladstone για τις επιπλοκές που ενδεχομένως θα προκαλούσαν στην Αγγλικανική Εκκλησία στην Αγγλία και στην Ουαλία. Η Ρωμαιοκαθολική Ιρλανδική Ιεραρχία επίσης δεν στήριξε τον Gladstone, ούτε και τις προσπάθειές του να προωθήσει την ειρήνευση στην Ιρλανδία και να δημιουργήσει όρους που θα οδηγούσαν στην ομαλή συμβίωση Αγγλικανών και Ρωμαιοκαθολικών με την ίδρυση στο Δουβλίνο ενός Πανεπιστημίου, στο οποίο δεν θα διδάσκονταν τα μαθήματα της σύγχρονης ιστορίας και θεολογίας και επομένως θα μπορούσαν να το παρακολουθούν Ρωμαιοκαθολικοί και Αγγλικοί αδιακρίτως. Το ζήτημα της σχέσης κράτους- εκκλησίας, η διάκριση του πολιτικού από το θρησκευτικό πεδίο και οι αντιδράσεις που προκάλεσε είναι κεντρικό για την κατανόηση των φιλενωτικών ενεργειών.

«Ο Γλάδστον ως αγγλικανός ενέδιδε στα μοναδικά και δυσμάχητα θέληγτρα της ορθοδόξου εκκλησίας», όπως γράφει ο βιογράφος του Morley, και το ενδιαφέρον του για τη βελτίωση των διεκκλησιαστικών σχέσεων ήταν αδιάλειπτο και έντονο¹¹⁶. Κατά την περίοδο των σπουδών του στο Κολέγιο Christ Church συνδέθηκε με τον Edward Pusey, καθηγητή των Εβραϊκών, ο οποίος επηρέασε τις απόψεις του νεαρού φοιτητή και τον εξοικείωσε με τις αρχές του κινήματος της

115. Keith Robbins, *The Eclipse of a Great Power. Modern Britain 1870-1975*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1983, σ. 9-10. D. C. Lathbury, *Correspondence on Church*, ό.π., σ. xi.

116. John Morley, *Life of Gladstone*, 3 vols (1903). Το παράθεμα από το Α. Ανδρεάδης, *Ο Γλάδστον και η Ελλάς*, Αθήνα 1910, σ. 8-10.

Οξφόρδης¹¹⁷. Έτσι ο Gladstone ήταν ευνοϊκά διακείμενος και προς την αγγλοκαθολική και Τελετόφιλη κίνηση των Τρακταριανών, τους οποίους οι επίσημοι κύκλοι, η Βασίλισσα Βικτωρία, πολλοί Επίσκοποι και ο τύπος ήδη από το 1850 είχαν χαρακτηρίσει ως επικίνδυνους και ικανούς να διαταράξουν την ειρήνη της Αγγλικανικής Εκκλησίας. Όταν έγινε Πρωθυπουργός, προήγαγε μεν στο επισκοπικό αξίωμα άνδρες ικανούς που ανήκαν στη μερίδα της Υψηλής Εκκλησίας, αλλά προέβη και στο διορισμό δύο Αγγλοκαθολικών Τρακταριανών, του Church, ως Πρεσβύτερου και του Liddon, ως ιερέα του Καθεδρικού Ναού του Αγίου Παύλου, πράγμα που δεν είχε τολμήσει κανείς από τους προκατόχους του¹¹⁸.

Οι μελέτες του Gladstone, η ενημέρωσή του για τις θεωρίες των μελών των Τρακταριανών και η προσωπική εμπειρία του του ενέπνευσαν σεβασμό και συμπάθεια προς την Ορθόδοξη Εκκλησία, την οποία χαρακτήριζε αυστηρό φύλακα των πρώτων χριστιανικών παραδόσεων. Την ευσέβεια και τον σεβασμό του προς τους ιεράρχες της Ορθόδοξης Εκκλησίας τα είχε εκδηλώσει και κατά την περίοδο που ήταν έκτακτος απεσταλμένος της Μ. Βρετανίας στα Ιόνια Νησιά (από τον Νοέμβριο του 1858). Τότε, επειδή συνήθιζε να ασπάζεται το χέρι των Ελλήνων επισκόπων, είχε προκαλέσει δυσμενή σχόλια στην Αγγλία και τροφοδοτήσει και τον σατυρικό τύπο¹¹⁹. Η γνωριμία του με τον Λυκούργο, με τον οποίο συναντηθηκε και άλλες φορές κατά την παραμονή του ιεράρχη στην Αγγλία, εξελίχθηκε σε φιλία. Οι δύο άνδρες διατήρησαν την μεταξύ τους επικοινωνία και αντάλλαξαν αρκετές επιστολές μέχρι τον θάνατο του Αρχιεπισκόπου Λυκούργου το 1875¹²⁰.

Ο Α. Λυκούργος κατά την παραμονή του στο Liverpool δέχτηκε την επιτροπή του τοπικού τμήματος της *English Church Union*, η οποία του επέδωσε τις ευχές της για την επίτευξη κοινωνίας με τους Ορθοδόξους. Στη συνάντηση αυτή ο Λυκούργος ευχήθηκε να τον αξιώσει ο Ύψιστος να δει επί των ημερών του την ένωση της Αγγλικανικής Εκκλησίας με την Ανατολική Ορθόδοξη, την Μητέρα πασών των Εκκλησιών, όχι μόνον με τους δεσμούς της αγάπης, αλλά

117. Roy Jenkins, *Gladstone*, ό.π., σ. 20-21.

118. Γερμανού, Μητροπολίτου Θυατείρων, «Η Οξφόρδειος Κίνησις», *Ορθοδοξία, Περιοδικόν Ηθικοθρησκευτικόν*, Κωνσταντινούπολις, έτος Η', Σεπτ. 1933, τεύχ. 93, σ. 246-7.

119. Α. Ανδρεάδης, ό.π.

120. Η έκδοση και ο σχολιασμός της αλληλογραφίας του Αρχιεπισκόπου Σύρου, Α. Λυκούργου και W. E. Gladstone αποτελούν το αντικείμενο χωριστής μελέτης μου που βρίσκεται στο στάδιο της συγγραφής. Τα θέματά της αφορούν κυρίως στο ζήτημα της ένωσης των Εκκλησιών, στη στάση της Ανατολικής Εκκλησίας προς τους Παλαιοκαθολικούς, στο Βουλγαρικό ζήτημα και Σχίσμα, στον πανσλαβισμό και τη ρωσική εξωτερική πολιτική.

και με την ταυτότητα των δογμάτων της πίστεως. Τόνισε επίσης ότι η Ανατολική Εκκλησία είναι η μόνη που διατήρησε καθαρή και αμόλυντη την ιερή παρακαταθήκη, η οποία είναι «η λυδία λίθος για την δοκιμή κάθε άλλης χριστιανικής ομολογίας»¹²¹.

Στη συνομιλία του με μέλη της *Society of Friends of the Eastern Church*, πρόεδρος της οποίας ήταν ο Earl of Glasgow¹²², ο Λυκούργος τόνισε ότι οι κοινές αρχές που διέπουν τη φύση των δύο Εκκλησιών, οι οποίες «έχουσαι ως στάθμην και κανόνα της πίστεως και ως πυξίδα του χριστιανικού βίου, ένθεν μεν τας θεοπνεύστους Γραφάς, ένθεν δε την δια των οικουμενικών Συνόδων και των θείων Πατέρων περισωθείσαν εις ημάς αρχαιοτάτην της εκκλησίας παράδοσιν, και μήτε καινοτομούσαι αυτογνωμόνως, μήτε εις σκοπούς εγκοσμίους τα ιερώτατα θυσιάζουσαι» δύνανται να αποτελέσουν την βάση της αδελφικής προσεγγίσεώς τους ώστε «δια μιας από κοινού εργασίας μεγάλως να συντελέσωσιν εις την συνάφειαν των διεστώτων και εις την προαγωγήν και ενίσχυσιν της πίστεως»¹²³.

Στο Liverpool ο Λυκούργος παρέστη και στον εσπερινό του ναού της Αγίας Μαργαρίτας μετά από πρόσκληση των ιερέων του. Στο τέλος της ακολουθίας οι ιερείς τον παρακάλεσαν να δώσει την ευλογία του στο εκκλησίασμα, το οποίο γονάτισε σε ένδειξη σεβασμού προς τον ιεράρχη και την Εκκλησία του, πράξη που επαναλήφθηκε και σε άλλες παρόμοιες εκδηλώσεις.

Μέσα σε αυτό το φιλενωτικό και φιλικό κλίμα, που τροφοδότησε η αντίδραση προς τις απολυταρχικές τάσεις της Καθολικής Δυτικής Εκκλησίας, τελέσθηκαν τα εγκαίνια του Ιερού Ναού του Αγίου Νικολάου στις 4 Ιανουαρίου. Προσήλθαν πολλοί Αγγλικοί κληρικοί, μεταξύ των οποίων οι αντιπρόσωποι των Αρχιεπισκόπων του Canterbury και του York, ο Επίσκοπος του Chester αλλά και πλήθος λαϊκοί. Οι αγγλικές εφημερίδες παρουσίασαν το γεγονός σχολιάζοντας με θαυμασμό την λαμπρότητα της τελετής.

Στο διάστημα της παραμονής του στην Αγγλία (από 22 Δεκεμβρίου 1869 έως 17 Μαρτίου 1870) ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου επισκέφθηκε πολλές πόλεις και δέχτηκε τους εκπροσώπους διαφόρων φιλενωτικών οργανώσεων. Προσκλήθηκε και παρέστη σε λειτουργίες και εσπερινούς, κατά τους οποίους του ζητήθηκε να ευλογήσει το εκκλησίασμα¹²⁴, και σε δύο χειροτονίες Επισκόπων: στην ενθρόνι-

121. Π. Ακύλας, *ό.π.*, ΑΑΛ, Φ. 3, αρ. 13, προσφώνηση μελών της Αγγλικανικής Εκκλησίας προς τον Αλέξανδρο Λυκούργο, χ.χ. (μτφρ. στα ελληνικά).

122. F. Skene, *ό.π.*, σ. 104-105.

123. ΑΑΛ, Φακ. 3, αρ. 55, Προσφώνηση του Αρχιεπισκόπου Σύρου προς την *Society of Friends of the Eastern Church*.

124. Προσφωνήσεις και αντιφωνήσεις από αυτές τις συναντήσεις σώζονται στο ΑΑΛ στο

ση του Επισκόπου της Οξφόρδης στο Αββαείο του Westminster (Λονδίνο, 13 Ιανουαρίου 1870) και στη χειροτονία του Χωρεπισκόπου του Nottingham (2 Φεβρουαρίου 1870) η οποία έγινε υπό την επιστασία του Επισκόπου του Lincoln.

Συναντήθηκε και συνομίλησε με όλους τους επιφανείς θρησκευτικούς και πολιτικούς άνδρες της χώρας, που του απέδωσαν πρωτοφανείς και ανεπανάληπτες τιμές. Με τον Αρχιεπίσκοπο του York, τον Επίσκοπο του Λονδίνου και τον Επίσκοπο του Lincoln, οι οποίοι τον φιλοξένησαν, και με τον πρεσβύτερο του Westminster, Stanley, τον Επίσκοπο του Ely, τον E.B.Pusey και πολλούς άλλους επιφανείς θεολόγους. Πριν από την αναχώρησή του από την Αγγλία επισκέφθηκε και τον Αρχιεπίσκοπο του Canterbury, ο οποίος τον ασπάσθηκε με συγκίνηση, και παρόλο που ήταν άρρωστος, τον συνόδευσε μέχρι την άμαξά του. Ο Πρωθυπουργός της χώρας W.Gladstone τον φιλοξένησε στο Hawarden Castle. Στο Λονδίνο ο Α. Λυκούργος επισκέφθηκε την οικογένειά του και τους πρόσφερε δώρα. Με τον Gladstone αντάλλαξαν επιστολές και συναντήθηκαν άλλη μια φορά πριν από την αναχώρηση του Λυκούργου. Επίσης, όπως πληροφορούμαστε από την ευχαριστήριο επιστολή που έστειλε αργότερα ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως προς τον Αρχιεπίσκοπο του Canterbury, ο Λυκούργος συναντήθηκε και συνομίλησε και με τον Stratford Canning¹²⁵. Ο τότε αρχηγός του συντηρητικού κόμματος Marquis of Salisbury¹²⁶ και ο Earl of Glasgow¹²⁷ παρέθεσαν προς τιμή του επίσημα δείπνα και αντάλλαξαν ιδέες και δώρα. Σε συνάντηση στο ανάκτορο του Windsor τον κάλεσε και η Βασίλισσα Βικτωρία¹²⁸. Ανακηρύχτηκε επίτιμος

Φακ. 3, «Ταξίδι Αγγλίας», αλλά έχουν δημοσιευθεί και από τον Π. Ακύλα, *ό.π.* Αναφέρουμε ενδεικτικά απόσπασμα επιστολής του στο οποίο περιγράφει την επίσκεψή του στο Μάντσεστερ. «*Εν Μαγχεστρία ...μοι απέτειναν προσφώνησιν ου μόνον ο κλήρος αυτής, αλλά και πλείστοι εκ των πέριξ, οίτινες εξεπότηδες συνήλθον εκείσε. Μεταξύ δε αυτών ήσαν και επισημώτατα πρόσωπα, άτινα ίσταντο, όπως και οι άλλοι με όλον το σέβας ωσαεί ίσταντο ενώπιον ηγεμόνος.*» ΑΑΛ, Φ. 44, σ. 192-196, Α. Λυκούργος προς Ιωαννόπουλο, 15 Ιαν. 1870.

125. ΑΑΛ, Φακ. 3, αρ. 117, σ.19-22. Ο Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος προς τον Καντουαρίας Αρχιεπίσκοπον. Για τη συνάντηση αυτή δεν έχουμε στο αρχείο του Αρχιεπισκόπου καμμία άλλη πληροφορία.

126. Ο Lord Salisbury ήταν μέλος της Υψηλής Εκκλησίας και επικοινωνούσε συχνά με τον Gladstone με τον οποίο, όπως σημειώνει ο H. C. G. Matthew: «...shared a quasi-Tractarian, High-Churchmanship and a contempt for Disraeli». H. C. G. Matthew, *The Gladstone Diaries*, vol. 7, January 1869- June 1871, «Introduction», σ. C.

127. Ο Earl of Glasgow ήταν πρόεδρος της *Society of Friends of the Eastern Church*, F.Skene, *ό.π.*, σ. 104-105. ΑΑΛ. Φ.3, αρ.65, Πρόσκληση του Earl of Glasgow στον Α. Λυκούργο.

128. ΑΑΛ, Φ.44, σ. 205-215, Α. Λυκούργος προς Μ. Σακελλαρίου, 12/24 Φεβρ. 1870.

διδάκτωρ της Νομικής από το Πανεπιστήμιο του Cambridge και επίτιμος διδάκτωρ Θεολογίας από το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης.

Από όλες αυτές τις συναντήσεις και εκδηλώσεις θα αναφερθούμε στη συνέχεια στις πιο αντιπροσωπευτικές, που μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε τα ιδεολογικά και θρησκευτικά κίνητρα των επιφανών θεολόγων και επισκόπων που υπαγόρευαν την έκφραση τόσων ευνοϊκών αισθημάτων προς τον εκπρόσωπο της Ανατολικής Εκκλησίας, ξεκινώντας από την επίσκεψη στο Λονδίνο μετά την αναγόρευση του Λυκούργου σε επίτιμο διδάκτορα της Θεολογίας από το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης.

Ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου έφθασε στο Λονδίνο τη Δευτέρα 12/24 Ιανουαρίου 1870 και φιλοξενήθηκε από τον Επίσκοπο της βρετανικής πρωτεύουσας, ο οποίος και τον είχε προσκαλέσει. Ο Π. Βράϊλας Αρμένης, Πρεσβυτής της Ελλάδας, τον κάλεσε αυθημερόν «να ευλογήσει την λιτήν του τράπεζαν» και το απόγευμα τον γνώρισε στους άρχοντες της ελληνικής ομογένειας. Την επόμενη μέρα ο Α. Λυκούργος παρευρέθη στην χειροτονία του Επισκόπου της Οξφόρδης, που έλαβε χώρα στο Αββαείο του Westminster, και το απόγευμα της ίδιας μέρας σε συμπόσιο που δόθηκε προς τιμήν του στη λεγόμενη Jerusalem Chamber της Μονής του Westminster υπό την προεδρία του Πρεσβύτερου Stanley. Για την εκδήλωση, που παρακολούθησαν διακεκριμένα μέλη της αγγλικής κοινωνίας και οι επιφανείς των ομογενών, έγραψαν μεταξύ άλλων εφημερίδων οι *Times*, όπου δημοσιεύτηκαν και οι λόγοι που εκφωνήθηκαν μετά το δείπνο.

Ο Πρεσβύτερος του Westminster, θεολόγος A.P. Stanley απήγγειλε την ευχαριστήρια προσευχή πριν από το δείπνο στα ελληνικά. Στην εισαγωγή του λόγου του, για να τονίσει ότι η εκδήλωση προς τιμήν του εκπροσώπου της Ελληνικής Ανατολικής Εκκλησίας ήταν ένα εξαιρετικής σημασίας γεγονός, ανέφερε ότι η Jerusalem Chamber χρησιμοποιήθηκε για παρόμοιο σκοπό πριν από δύο αιώνες, όταν ο βασιλιάς της Αγγλίας James I ζήτησε από τον προκάτοχό του να φιλοξενήσει και να διασκεδάσει τους Γάλλους προξένους και αρχιερείς που είχαν μεταβεί στην Αγγλία για διαπραγματεύσεις σχετικά με τον γάμο του πρίγκιπα Charles και της γαλλίδας πριγκίπισσας Henriette Marie. Στην συνέχεια ανέφερε πως η συγκεκριμένη εκδήλωση δεν έγινε κατόπιν βασιλικής εντολής αλλά με πρωτοβουλία φίλων και «για να εκφραστεί η εγκάρδια συμπάθεια ανθρώπου προς άνθρωπο, ανάμεσα σε αδελφές φυλές και ανάμεσα σε αδελφές εκκλησίες». Στη συνέχεια ο Stanley παρατήρησε ότι το ίδιο το όνομα της αίθουσας, Ιερουσαλήμ, αποτελεί συμβολική έκφραση των συναισθημάτων που υπαγόρευαν το γεγονός. Η Ιερουσαλήμ, είπε, είναι η πό-

λη που κάθε Άγγλος θα πρέπει να θυμάται ότι είναι πιο ιερή και από τη Ρώμη και από τη Γενεύη, ακόμη και από το Westminster, γιατί είναι η μητέρα των μακρινών εκκλησιών της Ανατολής, εκπρόσωπος των οποίων είναι ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου, που χειροτονήθηκε μάλιστα στην εκκλησία του Αγίου Τάφου. Κατόπιν διευκρίνισε ότι οι τιμητικές εκδηλώσεις εκ μέρους της αγγλικής ιεραρχίας και πολιτείας αφορούσαν στην Ελληνική Ανατολική Εκκλησία, που το κέντρο της είναι το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, και όχι στην Εκκλησία της Ελλάδος. «Αλλά ο φιλοξενούμενος μας», συνέχισε, «δεν είναι εκπρόσωπος όλων των Ανατολικών εκκλησιών αλλά ειδικότερα της Ελληνικής Εκκλησίας. Δεν ξεχνώ ότι η Ελληνική Εκκλησία έχει μια ευρύτερη και μεγαλύτερη σημασία και δεν περικλείει μόνο το μικρό Βασίλειο της Ελλάδας, και τις περιοχές που περιλάμβανε η κοινοπολιτεία της αρχαίας Ελλάδας, αλλά την ευρύτερη επικράτεια, της οποίας το κέντρο δεν είναι η Αθήνα αλλά η Κωνσταντινούπολη. Ο ανώτατος ιεράρχης της αρχαίας Ελληνικής Εκκλησίας είναι εξέχων Κρατικός λειτουργός (is the great State officer) μιας άλλης αχανούς αυτοκρατορίας, της Οθωμανικής, στην οποία αξίζει να αποδοθεί έπαινος για την ανοχή της έναντι του Πατριαρχείου». Ευχήθηκε υπέρ του Πατριάρχη Γρηγορίου ΣΤ', επήνεσε τις αρετές του και την απάντησή του προς τη Σύνοδο της Ρώμης προ ενός έτους, με την οποία συναινεί και η Αγγλικανική Εκκλησία.

Έπειτα, επιδίωξε να περιγράψει τα χαρακτηριστικά, την ηθική και πολιτική ταυτότητα των Νεοελλήνων ως έθνους και να διαγράψει τον ρόλο που θα μπορούσαν να διαδραματίσουν στην Νοτιοανατολική Μεσόγειο και την Ευρώπη. Λαμβάνοντας αφορμή από τη Σύρο, την έδρα της Αρχιεπισκοπής του Α. Λύκουργου, έκανε αναφορά στις Κυκλάδες συνδέοντας το παρόν της Ελλάδας με το λαμπρό παρελθόν της κατά την κλασική περίοδο: γύρω από τη Σύρο, είπε, το κέντρο του σύγχρονου εμπορίου και της προόδου στην Ανατολή, βρίσκονται τα νησιά που το όνομά τους ανακαλεί στη μνήμη των Άγγλων ευσεβείς ενθυμήσεις. Η Τήνος –πιστή σύμμαχος των Αθηναίων στα αρχαία χρόνια–, η Μήλος, που αλλοίμονο πλήρωσε οικτρά την αντίθεσή της στην Αθήνα και το ιερό νησί της Δήλου, «η γενέτειρα του Απόλλωνα, του θεού των Μουσών, του μαντείου της Ελλάδας, του εμπνευστή των ελληνικών γραμμάτων». «Υπάρχουν πολλά σύννεφα πάνω από το Νεοελληνικό Βασίλειο, από την νεώτερη ελληνική φυλή, από την σύγχρονη Ελληνική Εκκλησία. Αλλά οι σύγχρονοι Έλληνες έχουν και την προθυμία και την ετοιμότητα και την ταχύτητα να διδαχθούν από τους παγανιστές προγόνους τους» και να προοδεύσουν.

Ο Α.Ρ. Stanley επιδίωξε στην ομιλία του να προσδιορίσει τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της νεοελληνικής ταυτότητας, διότι η επίσκεψη του Αρχιεπισκόπου Σύρου έδινε την ευκαιρία να απαντηθούν κάποια επίκαιρα ερωτήματα ηθικής

και πολιτικής εμβέλειας, που αφορούσαν τους Νεοέλληνες. Ερωτήματα όπως ποια ήταν η σχέση τους με την Ευρώπη, ποιο πολιτικό και ιστορικό ρόλο θα μπορούσαν να διαδραματίσουν στην οθωμανο-κρατούμενη Ανατολή και αν διέθεταν τις αρετές και το πατριωτικό ήθος που απαιτούνται για την πολιτική ελευθερία, τα οποία είναι κεντρικά στη βρετανική φιλελληνική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα¹²⁹. Πρώτος ο Αγγλικανός θεολόγος Connop Thirwall, φιλέλληνας μελετητής του αρχαίου Ελληνισμού, φιλελεύθερων απόψεων, στο έργο του *A History of Greece*, 8 τομ., Λονδίνο 1835-44, απέδωσε την ικανότητα για πρόοδο που χαρακτηρίζει εγγενώς το ελληνικό έθνος στην εξαιρετική ταχύτητα, ενεργητικότητα και ευκολία προσαρμογής που βρίσκεται στο χαρακτήρα του λαού και τόνισε τις ευρύτερες ευρωπαϊκές συνδηλώσεις και σημασίες αυτού του φυλετικά προσδιορισμένου φιλοπρόόδου ελληνικού πνεύματος¹³⁰.

Υιοθετώντας αυτή την άποψη και κοιτώντας προς το κλασικό παρελθόν για να προσδιορίσει το παρόν, ο Stanley θα αναγνωρίσει και στους σύγχρονους του Έλληνες τα ιδιαίτερα εκείνα χαρακτηριστικά που οδήγησαν τους προγόνους τους στην πρόοδο και θα εκφράσει την πεποίθηση ότι: «αν κάποιος κλάδος της Ανατολικής Εκκλησίας επρόκειτο να δείξει στους ανθρώπους πως η υπόθεση της ελευθερίας και της προόδου είναι συμβατή με την αληθινή, αρχαία, ορθόδοξη πίστη των πρώτων χριστιανικών αιώνων, αυτός ο κλάδος θα ήταν σίγουρα η Ελληνική Ανατολική Εκκλησία».

Τελειώνοντας τον λόγο του ο Stanley υποστήριξε την πνευματική συγγένεια μεταξύ του ελληνικού και του βρετανικού έθνους, της Ελληνικής και της Αγγλικανικής Εκκλησίας, προσεγγίζοντας τη σχέση τους μέσω της οικουμενικής ευρωπαϊκής διάστασης του ελληνικού πνεύματος. Ανέφερε ότι ο Θεόδωρος ο Ταρσεύς ήταν ο μόνος Έλληνας που κάθισε ποτέ στο θρόνο της Αρχιεπισκοπής του Canterbury, αλλά η επίδρασή του στην εξέλιξη του θεσμού της Αγγλικής Εκκλησίας και η προσφορά του στον πολιτισμό της Βρετανίας υπήρξε καθοριστική. Μετά τον Θεόδωρο τον Ταρσέα, η Εκκλησία της Αγγλίας έγινε εθνική. Επίσκοποι γίνονταν Άγγλοι και όχι Ρωμαίοι όπως προηγουμένως. Αλλά ο Θεόδωρος ο Ταρσεύς υπήρξε και ο ιδρυτής της εκπαίδευσης της Αγγλικής Εκκλησίας, που έθεσε τις βάσεις του μεγάλου βρετανικού πανεπιστημίου όχι στην Οξφόρδη αλλά στο Canterbury, από όπου «αναβλύζει έκτοτε η πηγή

129. Βλ. Μαργαρίτα Μηλιώρη «Αρχαίος Ελληνισμός και Φιλελληνισμός στη Βρετανική Ιστοριογραφία του 19ου αιώνα. Οι πολιτικές και ηθικές διαστάσεις του «εθνικού» και οι ευρύτερες πολιτισμικές σημασιοδοτήσεις της Ελληνικής Ιστορίας», *Μνήμων*, τ. 22, Αθήνα 2000, σ. 68-104, ειδικά σ. 77-79.

130. Μαργαρίτα Μηλιώρη, *ό.π.*, σ. 77-79.

της γνώσης και ο ποταμός του πολιτισμού». Στα βρετανικά ακαδημαϊκά ιδρύματα μεταλαμπαδεύτηκε λοιπόν και καίει το «φως» της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς. Αυτά τα ποιοτικά στοιχεία που υπάρχουν στην Ελληνική και την Αγγλική Εκκλησία, το «ελληνικό πνεύμα» και ο εθνικός χαρακτήρας των εκκλησιών τους, που και οι δύο εκφράζουν το πνεύμα του λαού τους και της χώρας τους, κατέληξε, επιτρέπουν την ανάπτυξη φιλικών σχέσεων μεταξύ τους, καθώς και με άλλες εκκλησίες χωρίς την επιθυμία να προσηλυτίσουν ή να απορροφήσουν η μία την άλλη¹³¹.

Η ομιλία του Πρεσβύτερου Stanley εντάσσεται στον ευρύτερο λόγο περί ελληνικότητας που αναπτύχθηκε στα κείμενα της φιλελληνικής ιστοριογραφίας από τα μέσα της δεκαετίας του 1850 και μετά από βρετανούς λόγιους, φιλελεύθερων απόψεων, που εκφέρουν θετικές κρίσεις για την Ανατολική Εκκλησία. Οι λόγιοι αυτοί, σημαντικότεροι εκπρόσωποι των οποίων είναι ο E.A.Freeman και ο John Stuart Blackie, υιοθετούν και εξελίσσουν τις απόψεις του ιστορικού George Finlay¹³² για την εθνική συνέχεια στην ιστορία των Ελλήνων. Τους ενδιαφέρει να εξετάσουν τη δυναμική του ομογενοποιημένου μέσω της Ορθοδοξίας σώματος της Ελληνικής Ανατολικής Εκκλησίας στην περίοδο της κατάργησης του μιλέτ, που προαιωνίζεται ο διαχωρισμός του πολιτικού από το θρησκευτικό κατά την περίοδο των Μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και της αφύπνισης των εθνικών συνειδήσεων των λαών των Βαλκανίων. Σκοπός τους είναι να δώσουν το ιδεολογικό τους στίγμα στο βρετανικό δημόσιο λόγο που αφορά στους υπόδουλους χριστιανικούς λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υποστηρίζοντας την αναθεώρηση της τουρκόφιλης πολιτικής της Μεγάλης Βρετανίας στο Ανατολικό Ζήτημα και την αναγνώριση των πολιτικών αιτημάτων, αρχικά των Ελλήνων και μετά τα μέσα της δεκαετίας και των άλλων βαλκανικών λαών. Ο Freeman π.χ. γράφει σε άρθρο του για την Ανατολική Εκκλησία:

Η προέλευση της Ελληνικής Εκκλησίας ήταν ... ταυτόσημη με την προέλευση του ελληνικού έθνους. Από μια άποψη, η εκκλησία δημιούργησε το έθνος· από μια άλλη, το έθνος δημιούργησε την Εκκλησία. Πράγματι, στην Ανατολή η θρησκεία και η εθνικότητα συνήθως ταυτίζονται... Στην Ανατολή σπάνια μπορεί το έθνος να διατρανώσει ανοιχτά την ξε-

131. ΑΥΕ, 1870, 76.1 Απόκομμα της εφ. *Times* συνημμένο στην έκθεση του Π. Βράλα Αρμένη.

132. Ανάλυση των απόψεων του George Finlay για τη νεοελληνική ταυτότητα στο Μαργαρίτα Μηλιώρη, *ό.π.*, σ. 90-97.

χωριστή του πολιτική οντότητα. ... Όμως, αν οι συνθήκες το επιτρέψουν, το εκκλησιαστικό σώμα που δημιουργήθηκε μέσα από αυτή τη διαδικασία μπορεί να αποκτήσει και πολιτική οντότητα, να ξαναγίνει δηλαδή έθνος¹³³.

Στο λόγο του πρεσβύτερου Stanley απάντησε ο Πρεσβευτής Πέτρος Βράιλας Αρμένης, ο οποίος σχολιάζοντας ότι οι εφημερίδες παρουσίασαν ατελή περίληψη των ιδεών του διευκρινίζει το στόχο της ομιλίας του σε έκθεσή του προς τον Υπουργό Εξωτερικών της Ελλάδας Σ. Βαλαωρίτη.

Επροσπάθησα να καταδείξω πάντα τα στοιχεία καθ' ά τα τε ηθικά και υλικά συμφέροντα της Αγγλίας συνάδουσι προς τα ημέτερα και δεν παρέλειψα να αναφέρω δεόντως και τον συγγενικόν δεσμόν δι ού ευτυχώς συνδέονται αι δύο βασιλείαι. Ενόμισα ότι χωρίς να παρεκτραπώ από του κυρίου θέματος ώφειλον να δράξω την ευκαιρίαν ταύτην ίνα εκφράσω εις ευήκοον εκλεκτόν και πολυάριθμον ακροατήριον παν ότι δύναται να εξευμενίση υπέρ ημών την κοινήν γνώμην του Αγγλικού έθνους, ου η προς την ημετέραν Εκκλησίαν, ζωηρά συμπάθεια κατά την περίστασιν ταύτην πολλαχώς απεδείχθη¹³⁴.

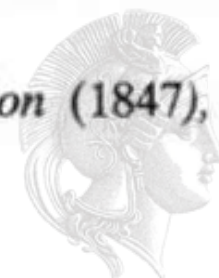
Ιδιαίτερα εγκάρδια και εντυπωσιακή, και για αυτό αξιωματική, ήταν και η συνάντησή που είχε ο Λυκούργος με τον Christofer Wordsworth, Επίσκοπο του Lincoln. Ο Wordsworth, αναγνωρισμένος ελληνιστής¹³⁵ και φιλέλληνας, είχε εκφράσει έντονα και επανειλημμένα την αντίθεσή του στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία¹³⁶ και ήταν ένας από τους σημαντικότερους υποστηρικτές της *Anglo-Continental Society*. Δέχτηκε με μεγάλη χαρά και φιλοξένησε τον Αρχιεπίσκοπο Σύρου στο Riseholme και συνδιαλέχθηκε με άνεση μαζί του στην αρχαία ελληνική. Κατά την ακολουθία του εσπερινού διάβασε στο πρωτότυπο μια περικοπή από την Αγία Γραφή και το Σύμβολο της Πίστεως από το κείμενο της Συνόδου

133. Στο ίδιο, σ. 97-98 και σ. 101 για το παράθεμα από το άρθρο του E.A. Freeman, "The Eastern Church", *Edinburg Review*, 107 (Απρ. 1858), σ. 328-329.

134. ΑΥΕ, 1870, 76, 1. αρ. 589, Πέτρος Βράιλας Αρμένης προς Σ.Βαλαωρίτη, 15/27 Ιανουαρίου 1870.

135. Ο Christofer Wordsworth (1807-1885) ταξίδεψε στην Ελλάδα το 1832-3 και έγραψε μεταξύ άλλων τα εξής έργα: *Athens and Attica*, 1836. *Greece, Pictorial, Descriptive and Historical*, 1839. *Theophilus Anglicanus*, 1843. Προτού εκλεγεί επίσκοπος ήταν αρχιδιάκονος του Westminster.

136. Κυρίως στα πρώιμα έργα του *Apocalypse* (1847), *Letters to M.Gordon* (1847), *Sequel* (1848).

της Νίκαιας, δηλαδή παρέλειψε το «και εκ του Υιού». Ο Α. Λυκούργος γράφει σχετικά τα εξής:

Ο φιλέλλην ούτος επίσκοπος ... ανέγνω το σύνηθες αναγιγνωσκόμενον τεμάχιον εκ της Κ. Διαθήκης εν τω Ελληνικώ πρωτοτύπω και ακολουθως, αποτεινόμενος προς τους περιεστώτας είπε: Χάριν των φίλων μας ανέγνωσα την περικοπήν της Κ. Διαθήκης εις γλώσσαν, την οποίαν δεν εννοείτε, και όμως η γλώσσα αυτή είναι η πρωτότυπος γλώσσα της Κ. Δ. Η θεία πρόνοια έκαμεν ώστε να γραφή εις γλώσσαν ελληνικήν το Ευαγγέλιον. Μόνη αυτή η γλώσσα ηδύνατο να παραστήση υψηλώς τας θείας του Χριστιανισμού αληθείας. Όλοι αι άλλαι ως προς αυτήν είναι βάρβαροι και αυτή η ιδική μας είναι επίσης βάρβαρος. Αυτήν δε την εσπέραν είμεθα ευτυχείς. Διότι η παρουσία του Αρχιεπισκόπου μας ηνάγκασε να αναγνώσωμεν την πρωτότυπον γλώσσαν και να ακούσητε αυτάς τας λέξεις τας οποίας μετεχειρίσθη ο Απόστολος Παύλος, γράφων την αναγνωσθείσαν περικοπήν¹³⁷.

Ο Chr. Wordsworth στην προσφώνηση της τελετής ενθρόνισης του Χωρεπισκόπου του Nottingham, που έγινε υπό την πρωτοστασία του, έκανε επίσης αναφορές στη Δήλο, στη Σύρο και στην ελληνική ιστορία αναδεικνύοντας τη συνέχεια, καθώς και σε παλαιότερες επαφές μεταξύ των Αγγλικανών και του Οικουμενικού Πατριαρχείου, που εταβεβαίωναν τον μακραίωνα δεσμό τους και ευχήθηκε για την έναρξη του διαλόγου. Ο Λυκούργος έκανε αντιφώνηση εξίσου ενθουσιώδη. Η απήχηση που είχαν οι παραπάνω ομιλίες ήταν μεγάλη. Ο Α. Λυκούργος έγραψε στον Μ. Σακελλαρίου ότι η «*Η Εκκλησιαστική Βουλή του Λονδίνου*» συζήτησε επί μακρόν πάνω σε ποιούς όρους θα έπρεπε να γίνει η ένωση με την Ανατολική Εκκλησία και διορίσθηκε επιτροπή από επισκόπους και άλλους κληρικούς για να υποβάλει τις προτάσεις τους¹³⁸.

Σταθμό στην επίσκεψη του Αρχιεπισκόπου Σύρου στην Αγγλία όσον αφορά την πρόοδο του διεκκλησιαστικού διαλόγου αποτέλεσε η πολύωρη συνέντευξη που έλαβε χώρα στο παλάτι του Επισκόπου του Ely, Harold Browne, στις 4 Φεβρουαρίου 1870, παρουσία και άλλων επιφανών αγγλικανών κληρικών και θεολόγων: του G. Williams, του Frederick Meyrick (από την *Anglo-Continental Society*) και του Liddon, ως εκπροσώπου του Pusey και των

137. ΑΑΛ, Φακ 44, σελ. 180-181, Α. Λυκούργος προς Μ. Σακελλαρίου, Cambridge, 5 Φεβρ. 1870.

138. Στο ίδιο, σ. 168.

tractarians. Κατά την συνομιλία αυτή επισημάνθηκαν και από τις δύο πλευρές οι διαφορές μεταξύ των δύο Εκκλησιών και διακρίθηκαν σε τρεις κατηγορίες: σε διορθωτέες, συζητητέες και ανεκτές, δεν βρέθηκε όμως κοινά αποδεκτός τρόπος της υπέρβασής τους. Ο Λυκούργος προώθησε το διάλογο ίσως περισσότερο από οιονδήποτε άλλον Ορθόδοξο ιεράρχη δεχόμενος ότι οι δύο Εκκλησίες θα μπορούσαν, για να πετύχουν την ποθούμενη προσέγγιση, να την επιμείνουν σε μη ουσιώδεις διαφορές (ακόμη και στο ζήτημα της μετουσίωσης της Θείας Ευχαριστίας). Τόνισε όμως ότι δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί ενότης χωρίς ταυτότητα πίστεως και χωρίς τον εξοβελισμό του filioque από το Σύμβολο της Πίστεως¹³⁹.

Ιδιαίτερης σημασίας ήταν επίσης και η μακρά συζήτηση που είχε ο Α. Λυκούργος με τον Edward Bouverie Pusey, κληρικό, καθηγητή του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης και επικεφαλής των Tractarians, με θέμα την προσέγγιση των Εκκλησιών. Ο Α. Λυκούργος αναφέρει ότι ο Pusey ήταν «ο επισημότερος θεολόγος της Αγγλίας, αρχηγός δε των αποκλινόντων προς την αρχαίαν καθολικήν εκκλησίαν Αγγλικανών». Αν και κατά το παρελθόν είχε υποστεί κυρώσεις για τις θέσεις του, το κύρος του παρέμενε αμείωτο μεταξύ των θεολογικών κύκλων, με τους οποίους οι σχέσεις του είχαν εν τω μεταξύ εξομαλυνθεί. Ο Pusey, την επομένη της αναγόρευσης του Λυκούργου ως διδάκτορος της θεολογίας στην Οξφόρδη στις 20 Φεβρουαρίου 1870, έγραψε στον Williams ότι η συνδιάλεξη με τον Έλληνα ιεράρχη του «κατέστρεψε 35 ετών ελπίδας περί της ενώσεως των δύο εκκλησιών», λόγω της ανένδοτης στάσης του Λυκούργου στο ζήτημα της εξάλειψης της προσθήκης του filioque. Όταν δύο χρόνια αργότερα ανακινήθηκε το περί ενώσεως των δύο Εκκλησιών ζήτημα στο συνέδριο των Παλαιοκαθολικών στην Κολωνία και ο Λυκούργος αρνήθηκε να παρευρεθεί επακαλούμενος ασθένεια αλλά στην πραγματικότητα λόγω της ενασχολήσεώς του με το Βουλγαρικό σχίσμα, ο Pusey δημοσίευσε επικριτικό άρθρο κατά του Αρχιεπισκόπου Σύρου¹⁴⁰.

139. Βλ. *Τα Πρακτικά της Συνεντεύξεως της λαβούσης χώραν εν τω Παλατίω εν Ήλν (Ely), την Παρασκευήν 4 Φεβρουαρίου 1870 μεταξύ του Αρχιεπισκόπου Σύρου και Τήνου, παρακολουθημένου υπό Αρχιμανδρίτου Στρατούλη και του κ. Τύμβα, μελών της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας, και του Λόρδου Επισκόπου της Ήλν, παρακολουθουμένου υπό Αιδεσίμου Γεωργίου Γουίλλιαμς, και του Αιδεσίμου Φ. Μένρικ μελών της Αγγλικανικής Εκκλησίας*. Κωνσταντινούπολη 1874.

140. ΑΑΛ, Φ 32, αρ. 59, Αλέξανδρος Λυκούργος προς Μ. Σακελλάριο, χ.χ. [1875]. Η επιστολή γράφεται για να αντικρούσει ο Σακελλάριος τις κατηγορίες Ρώσου θεολόγου, ο οποίος χαρακτήρισε τον Λυκούργο ως προτεσταντίζοντα. «Αν ο Ρώσος εγίνωσκεν όσα εν Αγγλία εγράφησαν περί της μεγάλης ανστηρότητος ήν ως εκ της θέσεως μου ετήρησα εις τας μετά των

Μετά την αναχώρησή του από την Αγγλία ο Α. Λυκούργος πήγε στην Κωνσταντινούπολη για να ενημερώσει τον Οικουμενικό Πατριάρχη¹⁴¹. Επέστρεψε στην έδρα του, τη Σύρο, μέσω Σμύρνης και Μυτιλήνης. Σε όλες τις πόλεις προσπάθησε να μεταδώσει στους Έλληνες τον ενθουσιασμό του για την προσέγγιση με τους Αγγλικανούς. Τα συμπεράσματα από τις συνομιλίες του με τους Αγγλικανούς κατά την τρίμηνη παραμονή στην Αγγλία, όσον αφορά τις δυνατότητες προσεγγίσεως των Εκκλησιών και την εξάλειψη των μεταξύ τους διαφορών με σκοπό την ένωση, συνοψίζονται στην έκθεση που έστειλε στον Οικουμενικό Πατριάρχη και υπέβαλε και στην Ιερά Σύνοδο της Ελλάδος¹⁴². Σε αυτήν αναφέρει ότι θεωρεί ως δυνατή την προσέγγιση της Ανατολικής Εκκλησίας μόνο με την Αγγλικανική, διότι η μεν Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία «αντέχεται ... της εώλου και υπερφιάλου εκείνης αντιχριστιανικής απαιτήσεως του να άρχη απολύτως της Εκκλησίας» και προβαίνει σε νεωτερικές και αντικανονικές πράξεις, ενώ οι Διαμαρτυρόμενες Εκκλησίες, στις οποίες επικρατεί το ορθολογιστικό πνεύμα και ο προσηλυτισμός, έχουν απομακρυνθεί από το πνεύμα της χριστιανικής παράδοσης και αδιαφορούν για την ιδέα της ενώσεως. Παραδέχεται ότι «η ένωσις των δύο εκκλησιών δεν είναι έργον του παρόντος χρόνου», διότι προϋποθέτει ταυτότητα ιδεών η οποία θα μπορούσε, ίσως, να επιτευχθεί με την αμειβομένη συζήτηση και έρευνα, αλλά θα απαιτήσει πολύ χρόνο. Επισημαίνει ότι «το αγγλικόν έθνος εμμένει ακλόνητον εις ό,τι άπαξ παρέλαβεν, η δε αγγλική Ιεραρχία απροίξ έχεται των 39 άρθρων». Εκφράζει, ωστόσο, την ελπίδα ότι η έμφυτη και άδολη αγά-

Άγγλων περί διαφόρων της πίστεως πραγμάτων συνδιαλέξεις μου, βεβαίως δεν θα ετόλμα να ψευδολογή περί εμού με τόσην αναισχυντίαν. Ο Pusey με ερώτησε», γράφει ο Λυκούργος, «αν η Αγγλικανή Εκκλησία δώση περί της προσθήκης του Filioque την εξήγησιν ότι εν τη Τριάδι δέχεται μίαν αρχήν, και ότι το πνεύμα εκπορεύεται μεν αϊδίως εκ του πατρός, εκπορεύεται δε εν χρόνω και εκ του Υιού, δεν αποβάλλη όμως την προσθήκην ταύτην εκ του συμβόλου, η Ανατολική δύναται να την θεωρήση ορθόδοξον; Εγώ απήντησα. Είναι όλως αδύνατον. Τούτο εψύχρανε τον Pusey και τους οπαδούς του, εν οίς [ει και] ο Williams». Ο Josef L. Atholz, ό.π., σ. 13, σημ. 39 αναφέρει ότι η άποψη του Λυκούργου για το Filioque δυσαρέστησε τον Pusey, ο οποίος σχολίασε: "he would take from me my conception of God".

141. Ο Μ. Σακελλαρίου αναφέρει (Κραυγή, αρ. 43, 1910) ότι ο Πρεσβευτής της Ρωσίας στο Λονδίνο προσπάθησε να τον πείσει να μεταβεί πρώτα στην Πετρούπολη για να ενημερώσει και τη Ρωσική Σύνοδο, αλλά ο Λυκούργος αρνήθηκε διότι κατάλαβε ότι με αυτή την πρόταση επιδίωκε να υποδείξει ως υπερτάτη αρχή της Ορθοδόξου εκκλησίας όχι το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως αλλά τη Ρωσική Ιερά Σύνοδο. Βλ. και Μ.Β. Σακελλαρίου, ό.π. (1931), σ. 251.

142. ΑΑΛ, Φακ. 3, αρ. 117, σ. 1-19, Ο Σύρου και Τήνου Αλέξανδρος προς την Ιεράν Σύνοδον της Εκκλησίας της Ελλάδος, Σύρος 12 Μαΐου 1870. Η έκθεση αυτή τυπώθηκε και κυκλοφόρησε σε δίγλωσση έκδοση στο Λονδίνο με τον τίτλο *Report of His Grace the Archbishop of Syra and Tenos, of his journey to England. In the original Greek with English*

τη προς την αλήθεια που χαρακτηρίζει τους Άγγλους θα συντελέσει στην άρση των εμποδίων για την κατανόηση και υπέρβαση των εκατέρωθεν διαφορών. Τοιούτου είδους η παρουσία του στην Αγγλία είχε θετικό αποτέλεσμα διότι «συντετέλεσε εγγράφως εις το να αναπτυχθή ζωηροτέρα η αγάπη μεταξύ των δύο Εκκλησιών», όπως αναγνωρίζει και ο Πρωθυπουργός Gladstone στην επιστολή που του απηύθυνε λίγες μέρες πριν από την αναχώρησή του (7 Μαρτίου 1870)¹⁴³. Τέλος συντετά να συνεχιστούν οι ενέργειες για την προσέγγιση, ώστε εκάστη των δύο Εκκλησιών να αναγνωρίσει την άλλη ως κοινότητα χριστιανική η οποία έχει τον ίδιο Κύριο και την ίδια ελπίδα Σωτηρίας και να παρέχει «δείγματα αμοιβαίας αγάπης δι' αλληλογραφίας μεταξύ επισκόπων αμφοτέρων των Εκκλησιών και δια της αβλαβούς δικαιωμάτων τινών παραχωρήσεως»¹⁴⁴. Όπως προκύπτει από το κείμενο αυτό καθώς και από τις προσφωνήσεις των Αγγλικανών, η έντονη επιθυμία των περισσότερων για την προσέγγιση με την Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία, την μόνη που αναγνωρίζουν ότι διατήρησε απαράλλακτη την παράδοση της αρχαίας καθολικής εκκλησίας υπαγορευτήκε από την αρνητική τους κριτική προς τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία.

Πώς εξήγησαν όμως την έκταση και την ποιότητα των τιμητικών εκδηλώσεων και διακρίσεων που απέδωσε η αγγλική ιεραρχία και ποικιλία στον Έλληνα ιεράρχη τα εμπλεκόμενα πρόσωπα;

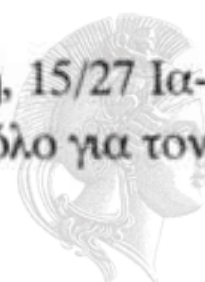
Ο Βράιλας αναφέρει ότι στην εκδήλωση των ευνοϊκών αισθημάτων των Άγγλων προς τον Έλληνα ιεράρχη συντέλεσε –εκτός της «αναντιρορήτου αξίας και της προσηγηθείσης αυτού φήμης και η προς τον Πάπαν αξιοπρεπής απάντησις του Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως και η επιμονή εκείνου του να γίνη απόλυτος δεσπότης του Χριστιανικού κόσμου και η κατά της εν Ρώμη συνόδου αντενέργεια του Προτεσταντισμού»¹⁴⁵. Το κίνητρο αυτό υποστηρίζει ότι είχε πράγματι πρωτεύουσα σημασία και ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου, ο οποίος γράφει

translation. Λονδίνο 1871. Επιστολή του Α. Λυκούργου προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη με επισυνημμένη την έκθεση περί της μεταβάσεως και περιοδείας του Αρχιεπισκόπου στην Αγγλία, 20 Μαΐου 1870.

143. Στο ίδιο σ. 9. Ο Gladstone γράφει: «Δεν δύναμαι ει μη να θεωρώ ότι η επίσκεψις της υμετέρας χάριτος εις τον τόπον τούτο εγένετο προαγωγός μεγάλου καλού, δίδουσα ημίν ευκαιρίαν προς εκδήλωσιν καλκαγάθων αισθημάτων, άτινα πέπεισμαι πληρέστατα αμοιβαίως αντηλλάγησαν και ως προς τον σκοπόν αυτόν πολλάς παρεξηγήσεις προέλαβον και ώθησαν επί τα πρόσω το αντικείμενον μιας αδελφικής προσεγγίσεως.»

144. Στο ίδιο. πρβλ. Δ. Σ. Μπαλάνος, ό.π., σ. 41-42.

145. ΑΥΕ, 1870, 76, 1. αρ. 589, Πέτρος Βράιλας Αρμένης προς Σ. Βαλαωρίτη, 15/27 Ιανουαρίου 1870. Η βιογράφος του Λυκούργου Felicia Skene θεωρεί ότι σημαντικό ρόλο για τον

ότι η πολιτεία, η Εκκλησία και τα Πανεπιστήμια της Αγγλίας θέλησαν να του αποδώσουν όλες τις δυνατές τιμές για «να δείξωσι τον μέγα αυτών σεβασμόν και την ειλικρινή αγάπην των προς την Ανατολικήν Εκκλησίαν και συγχρόνως να δώσωσιν έν ράπισμα εις την Ρωμαϊκήν Εκκλησίαν», η οποία πράγματι θορυβήθηκε¹⁴⁶. Ο ορισμός των δογμάτων της Ανωτερότητας και του αλάθητου του Πάπα από την Πρώτη Σύνοδο του Βατικανού το 1870 προκάλεσε, όπως τεκμηριώνει και σε πρόσφατη μελέτη ο Robert Fitzsimons, την αντίδραση των επικεφαλής της Εκκλησίας της Αγγλίας, οι οποίοι εξέφρασαν την αντίθεσή τους και προσπάθησαν να προωθήσουν μια παγκόσμια αντιπαράθεση των χριστιανών των άλλων δογμάτων σε τέτοιου είδους αντικανονικές ενέργειες, προτού ο W. E. Gladstone δημοσιεύσει το φυλλάδιο *The Vatican Decrees in Their Bearing on Civil Allegiance* (1874)¹⁴⁷.

Παρακάτω όμως ο Α.Λυκούργος αναφέρει και ένα δεύτερο αίτιο, που αφορά στην εκκλησιαστική κατάσταση της Μεγάλης Βρετανίας:

Η θέσις της Αγγλικανικής Εκκλησίας δεν είναι τόσον ευάρεστος. Εξ ενός η δια του προσηλυτισμού πρόσδος των Καθολικών, αφ' ετέρου δε αι διαιρέσεις αι ενυπάρχουσαι εσωτερικώς και κατασυντρίβουσαι τας δυνάμεις της, είναι τα δύο μεγάλα κακά, τα οποία ως έχιδναι καταβιβρώσκουσι τα απλάγχνα αυτής, τούτου δε ένεκα οι κορυφαίοι της αγγλικανής ιεραρχίας θεωρούντες τον κίνδυνον, ενστανίζουσιν ιλαρώς προς την Ανατολικήν Εκ-

ενθουσιασμό του αγγλικού ποιμνίου έπαιξαν και το φυσιολογικό και πνευματικό ανάστημα του Λυκούργου, η παιδεία, η αρετή, η ρητορική του δεινότητα και η ευγένεια των τρόπων του. Βλ και ευχαριστήρια επιστολή των εφόρων του Ναού του Αγ.Νικολάου (Liverpool) προς τον Α.Λυκούργο, «Αι μεγάλοι χριστιανικαί αρεταί αι κοσμούσαι την Υμετέραν Πανιερότητα, η ευρεία αυτής μάθησις, η καταστήσασα το όνομα Αυτής προσφιλές και πασίγνωστον εν τω ελληνικώ κόσμω, δεν ηδύναντο ή να εμποιήσωσι αγαθοτάτην εντύπωσιν εις τους λειτουργούς της Αγγλικανικής Εκκλησίας και τους λοιπούς διακεκριμένους άνδρας του μεγάλου έθνους των Άγγλων, οίτινες ήλθον εις συνάφειαν μετά της υμετέρας Πανιερότητος.» ΑΑΛ. Φακ. 3, αρ. 05, Οι έφοροι της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας στο Liverpool προς τον Α. Λυκούργο, χ.χ. [μετά τον Απρίλιο 1870].

146. ΑΑΛ, Φ. 44, σ. 196-200, αρ. επ. 42, Αλέξανδρος Λυκούργος προς τον Πρωτοσύγκελλο Σύρου, 12 Ιαν.1870. «Επίστευες, Άγιε Πρωτοσύγκελλε, ότι η ενταύθα μετάβασις ημών ήθελε περιβληθή με τοσαύτην επισημότητα, επισημότητα ήτις φαίνεται λίαν βαρεία εις τους Λατίνους, οίτινες μετ' απορίας ερωτώσι. Προς τι τοσαύτη κίνησις καθ' άπασαν την Αγγλίαν δια την άφιξιν ενός Αρχιερέως της Ανατολικής Εκκλησίας; Συναισθάνονται δε πολύ καλά ότι όλαι αυταί αι τιμητικαί ενδείξεις επιτείνονται έτι μάλλον παρά των Άγγλων προς εκδίκησιν του Πάπα δια την Οικουμενικήν Σύνοδον».

147. Βλ. Robert Fitzsimons, "The Church of England and the First Vatican Council" *Journal of Religious History*, 27 (1), 2003, σ. 29-46.

κλησίαν, ως την μητέρα πασών των εκκλησιών. Και τείνουνσι χείρα προς αυτήν, και λαλούσι περί αυτής μετά σεβασμού¹⁴⁸.

Η *Church Herald* παρουσίασε επίσης αναλυτικά τους λόγους του ενθουσιασμού για τον Αρχιεπίσκοπο Σύρου, γιατί, όπως γράφει ο συντάκτης του άρθρου, «και εις ημάς αυτούς εφάνη θαυμαστή και εις την σεβασμιότητά του.» Τη θερμή υποδοχή του υπαγόρευσαν πρώτον τα φιλελληνικά αισθήματα των Άγγλων, η αγάπη τους για την κλασσική Ελλάδα, αλλά και η ανάμνηση των ένδοξων αγώνων των Νεοελλήνων για την ανεξαρτησία τους, την οποία ενίσχυσε ο αγώνας της Κρήτης και η αυτοθυσία του Αρκαδίου. Έπειτα στους Άγγλους υπήρχε πάντα ένα αίσθημα συμπάθειας για την Ανατολική Εκκλησία που υπέφερε πολλά για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η αγγλική κοινωνία επομένως ήταν έτοιμη να καλωσορίσει τον Αρχιεπίσκοπο της αναγεννηθείσης Ελλάδος. Αλλά και η Αγγλική Εκκλησία ήταν επίσης έτοιμη για την υποδοχή αυτή, διότι η επιθυμία για ανανέωση των σχέσεων μεταξύ των δύο Εκκλησιών, που είχε προετοιμαστεί προ πολλού από κληρικούς και θεολόγους, είχε πρόσφατα κοινοποιηθεί από την *Eastern Church Association* και τη Σύνοδο του Lambeth. Τέλος, οι τιμές στο πρόσωπο του Αρχιεπισκόπου Σύρου αποδόθηκαν για να τιμήσει η Αγγλικανική Εκκλησία τον Οικουμενικό Πατριάρχη και για να στείλει ένα μήνυμα αποδοκιμασίας στην «υπερφίαλη» Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Παραθέτουμε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα:

Εν αυτώ ημείς χαιρετίζομεν τας αναμνήσεις της Ελληνικής Ιστορίας της τε παρούσης και μελλούσης του ελληνικού έθνους και την φιλίαν της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Εν αυτώ ασπάζόμεθα τον Παναγιώτατον Οικουμενικόν Πατριάρχην Γρηγόριον, τον οποίον ελπίζομεν να ονομάσωμεν εν δέοντι Συμφιλιωτήν της Εκκλησίας. ...Γνωρίζομεν ότι η Ρώμη βλέπει ταύτα πάντα με βλοσυρόν όμμα, ημείς ηθέλαμεν διδάξη την Ρώμην, αν ήτο δυνατόν, εν μάθημα Αγάπης, ταπεινώσεως και υπακοής εις τον Νόμον της Εκκλησίας. Εις την Ανατολικήν Εκκλησίαν δεν ευρίσκομεν αξίωσιν του Αλανθάστου, ουδέ της υπεροχής, ουδέ την αξίωσιν του δικαιώματος του να συνιστά νέα δόγματα ή να επιβάλλη νέας συνθήκας εις την πίστιν του Κόσμου¹⁴⁹.

148. Αρχείο Μιχαήλ Γ. Σακελλαρίου, Φ. 31, αρ. 1 «Απόσπασμα εξ επιστολής προς τον Πρωτοσύγκελον εκ Λίβερπουλ από 12 Ιανουαρίου» [1870], σ. 1-8. ΑΑΛ, Φακ. 44, αρ. επ. 37, Αλέξανδρος Λυκούργος προς Μ. Σακελλαρίου, σ. 169-70, 197, 200-1, ΑΑΛ, Φακ. 38, αρ. 18, Αλέξανδρος Λυκούργος προς Παρθένιο Νάξου, Liverpool, 1 Ιανουαρίου 1870.

149. *Church Herald*, αρ. 22, 16 Μαρτίου 1870. Το κείμενο μεταφράστηκε τότε στα ελλη-

Στους λόγους που αναφέρθηκαν ως εδώ είναι σκόπιμο να προστεθεί άλλος ένας που έχει σχέση με τη διαμόρφωση της βρετανικής ταυτότητας κατά τον 19ο αιώνα και συμπληρώνει την αναζήτησή μας για τα ιδεολογικά και πολιτικά κίνητρα της στροφής των Αγγλικανών προς τις αρχαίες εκκλησίες της Ανατολής και το ενδιαφέρον τους για την έναρξη διαλόγου με την Ελληνική Ανατολική Εκκλησία ειδικότερα.

Ο ιστορικός Keith Robbins παρατηρεί ότι η σύγχρονη ιστορία της Μεγάλης Βρετανίας αποκαλύπτει, ίσως περισσότερο από την ιστορία οποιασδήποτε άλλης ευρωπαϊκής χώρας, τη σύνθετη αλληλεξάρτηση μεταξύ πολιτικών στάσεων, εκκλησιαστικών δοξασιών και πολιτιστικών παραδόσεων. Και αυτό γιατί στη Μεγάλη Βρετανία η χριστιανική θρησκεία με τις διαιρέσεις της επηρέαζε τις πολιτικές και πολιτιστικές διαιρέσεις της Αγγλίας και της Ιρλανδίας. Οι Εκκλησίες, σε κάποιες περιστάσεις και περιόδους, υπήρξαν το όχημα για την καλλιέργεια μιας «βρετανικής» ταυτότητας που ανταποκρινόταν στο πολιτικό πλαίσιο της Μεγάλης Βρετανίας και της Ιρλανδίας. Άλλοτε όμως συνέβαλλαν στη διαιώνιση και αναπαραγωγή μιας αγγλικής, ιρλανδικής, σκωτσέζικης ή ουαλικής ταυτότητας, διακριτής και ίσως αντίθετης προς τη «βρετανική» ταυτότητα. Αυτό κάποιες φορές μπορεί να γίνεται συνειδητά, αλλά τις περισσότερες φορές ήταν συνειδητό και ξεκάθαρο¹⁵⁰.

Η εξομίωση του εθνικού χαρακτήρα της Μεγάλης Βρετανίας με την επίσημη Εκκλησία της Αγγλίας δημιουργούσε προβλήματα στα μέλη άλλων κλάδων (dissenters), είτε ήταν Προτεστάντες είτε Ρωμαιοκαθολικοί¹⁵¹. Από τους dissenters όσοι ήταν Προτεστάντες (Nonconformists) πίεζαν, άλλοτε επίμονα και άλλοτε πιο ήπια, για την κατάργηση της επίσημης υποστήριξης του κράτους προς την Εκκλησία (disestablishment). Αυτό συνέβαινε γιατί οι Nonconformists, που ως επί το πλείστον ήταν Άγγλοι και δεν αποποιούνταν, βέβαια, την αγγλική τους ταυτότητα, αισθάνονταν συχνά ότι οι εκκλησιαστικές διαιρέσεις και διακρίσεις τους εμπόδιζαν να αισθάνονται ισότιμοι με τους Αγγλικανούς. Για το λόγο αυτό πολλοί επικαλούνταν την παράδοση και ατένιζαν στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες για να υποστηρίξουν ένθερμα την προσέγγιση της Αγγλικανικής Εκκλησίας με τους άλλους κλάδους των Προτεσταντών, ώστε να μη ζημωθεί η υπόθεση της Θρησκείας από την εκκοσμίκευση. Ο Πρεσβύτερος John Farrar, πρόε-

νικά και σώζεται στο ΑΑΛ, Φ. 3, αρ. 111. Εκ του εν Λονδίνω εκδιδόμενου Εκκλησιαστικού περιοδικού συγγράμματος «Ο Εκκλησιαστικός Κήρυξ» και στο Φ. 44, σ. 247-253.

150. Keith Robbins, "Religion and Identity in Modern British History", *History, Religion and Identity in Modern Britain*, Λονδίνο 1993, σ. 85-103.

151. Στο ίδιο, σ. 90.

δρος της Wesleyan Methodist Conference (1854), για παράδειγμα, επιθυμούσε την καθιέρωση μιας σχέσης εγκαρδιότητας ανάμεσα στην εθνική Αγγλική Εκκλησία και όλους τους κλάδους των Nonconformists και τόνιζε ότι

*η Θρησκεία γενικά θα ζημιωθεί επειδή το έθνος αποκηρύσσει κάθε σύνδεσμο με την πίστη που είχε για δεκαπέντε αιώνες. Αλλά και το έθνος θα βγει τελικά ζημιωμένο και από αυτές τις διαιρέσεις θα επωφεληθούν μόνο ο Ρωμαιοκαθολικισμός και όσοι επιθυμούν το διαχωρισμό της Πολιτείας από την Εκκλησία*¹⁵².

Θα μπορούσαμε λοιπόν να υποστηρίξουμε ότι η αναφορά στην αρχαία καθολική Εκκλησία και η τάση για ένωση μαζί της θα ήταν το χωνευτήρι μέσα στο οποίο θα εξομαλύνονταν οι διαφορές μεταξύ της Αγγλικανικής, της εθνικής Εκκλησίας, και των άλλων εκκλησιών, που εμπόδιζαν την αφομοίωση και σύγκλιση των πολιτιστικών ομάδων και την εμπέδωση μιας βρετανικής εθνικής ταυτότητας. Ο ιστορικός Ian Henderson υποστήριξε ότι αυτό που έχει επικρατήσει να χαρακτηρίζεται στην εκκλησιαστική ιστορία της Αγγλίας ως «οικουμενικότητα» στις αγγλόφωνες χώρες ήταν σε μεγάλο βαθμό αγγλικός ιμπεριαλισμός¹⁵³.

Συναφείς ως προς την ουσία της άποψής αυτής, αλλά και όσον αφορά τον βρετανικό ιμπεριαλισμό και την εκκλησιαστική πολιτική στην Έγγλη Ανατολή, είναι και οι σκέψεις που διατύπωσε προς το τέλος της δεκαετίας του 1870 ο Chr. Wordsworth, Επίσκοπος του Lincoln, για τη στάση που θα έπρεπε να υιοθετήσουν οι Αγγλικοί και απέναντι στους ορθόδοξους λαούς της Ανατολής. «*Το βλέμμα της Αγγλίας και της Χριστιανοσύνης είναι τώρα στραμμένο προς την Ανατολή.... Οι μέρες της κυριαρχίας των Μουσουλμάνων στην Ανατολή φαίνεται πως πλησιάζουν στο τέρμα τους και το ερώτημα που προκύπτει είναι. Τι ελπίδες υπάρχουν για αναβίωση και αποκατάσταση των αρχαίων εκκλησιών της Ανατολής;*» Το ζήτημα αυτό απασχολούσε τους βρετανούς διπλωμάτες ήδη από το 1867. Οι πιέσεις του βουλγαρικού εθνικισμού για εκκλησιαστική αυτονομία από το Πατριαρχείο, τις οποίες υποστήριζε η Ρωσία, φαίνεται ότι προκαλούσαν τα όρια αντοχής της βρετανικής πολιτικής που στόχευε στη διατήρηση του status quo. Μετά το 1867 ορισμένοι βρετανοί διπλωμάτες είχαν αρχίσει να σκέφτονται ότι ίσως είχε έρθει ο καιρός για να αναθεωρηθεί αυτή η πολιτική. Είναι χαρακτηριστικό το παρακάτω απόσπασμα από

152. Newman Hall, *An Autobiography*, Λονδίνο 1898. Το παραθέτει ο Keith Robbins, *ό.π.*, σ.91.

153. Ian Henderson, *Power without Glory*, Λονδίνο 1967, σ. 42. Το παραθέτει ο Keith Robbins, στο «Religion and Identity...», *ό.π.*, σ. 101, ο οποίος σχολιάζει ότι η ερμηνεία αυτή από έναν σύγχρονο Άγγλο ιστορικό είχε εκφραστεί και παλαιότερα.

επιστολή του Π. Δεληγιάννη προς τον Χαρίλαο Τρικούπη σχετικά με την αλλαγή της στάσης του Βρετανού Πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη. «Ο λόρδος Stanley λέγει ρητώς ότι η πολιτική της διατηρήσεως της Τουρκίας είναι πολιτική σαθρά και των γεγηρακότων πολιτικών (*statesmen*), ότι οσονούπω η Τουρκία θέλει καταρρεύσει και ότι πρέπει να ωφεληθεί εκ τούτου η Αγγλία, περιποιουμένη τους χριστιανικούς λαούς και χάριν των πολιτικών και χάριν των μεγάλων συμφερόντων του Αγγλικού Έθνους»¹⁵⁴.

Αλλά ας ξαναπιάσουμε το νήμα της σκέψης του Wordsworth. Οι αρχαίες Εκκλησίες της Ανατολής, θα απαντήσει, δεν μπορούν να προσδοκούν βοήθεια από τη Λατινική Ιεραρχία, ούτε και από τις κοινωνίες οι οποίες αποδέχονται τις θρησκευτικές πεποιθήσεις της Ρώμης, όπως επιβεβαιώνει και η ιστορία των σχέσεών τους. «Αλλά υπάρχει κάποια ελπίδα επικοινωνίας (*communion*) μεταξύ της Ανατολής και της Δύσης – ειδικά μετά την προσάρτηση της Κύπρου από την Αγγλία;»

Η προσδοκία, που δεν φαίνεται πια να είναι ουτοπική «ότι η Κωνσταντινούπολη θα πάψει να αποτελεί την έδρα της Μουσουλμανικής κακοδιοίκησης, ο Σταυρός θα υψωθεί και πάλι στην Αγία Σοφία, νέοι Γρηγόριοι και νέοι Χρυσόστομοι θα καθίσουν στον Πατριαρχικό θρόνο και πιστοί από την Ανατολή και τη Δύση ενωμένοι με αδελφικούς δεσμούς θα απευθύνουν τις ευχαριστίες τους στον κοινό τους Κύριο»¹⁵⁵, κάνει τον Wordsworth να διερευνά τους τρόπους επικοινωνίας μεταξύ της Εκκλησίας του και των Ανατολικών Εκκλησιών. Θυμάται πως όταν είχε επισκεφθεί για πρώτη φορά την Αθήνα το 1833 ο Μητροπολίτης Αθηνών, Νεόφυτος Δ΄ Μεταξάς, με την παρουσία του και την ευλογία του στο σχολείο των Αμερικανών Προτεσταντών είχε ενθαρρύνει τη συνεργασία των δύο εκκλησιών για την εκπαίδευση των ελληνοπαίδων. «Αυτή η απόδειξη της αμοιβαίας φιλίας και η αρμονική συνεργασία για την εξυπηρέτηση των αναγκών της χριστιανικής εκπαίδευσης», θα καταλήξει, «αποτελεί θετικό οίωνό και σημείο αναφοράς για το φιλάνθρωπο έργο που μπορεί να αναλάβουν οι Δυτικές εκκλησίες στη Χριστιανική Ανατολή μέσω της αμοιβαίας συνεργασίας»¹⁵⁶.

154. ΑΥΕ, 1867 αακ, εγ, Α.Π. 330, εμπιστευτική (385), Π. Δεληγιάννης προς Χαρίλαο Τρικούπη, Πέραν, 10 Φεβρουαρίου 1867.

155. Chr. Wordsworth, Bishop of Lincoln, *Miscellanies. Literary and Religious*, τ.1, Rivingtons, London, Oxford and Cambridge (1879), σ. 284- 288.

156. Στο ίδιο, σ. 287.

Αντιδράσεις της Χαμηλής μερίδας των Αγγλικανών στις προσπάθειες για την Ένωση

Η τάση για προσέγγιση με την Ανατολική Εκκλησία και ο ενθουσιασμός για την παρουσία του εκπροσώπου της στη Μεγάλη Βρετανία δεν ήταν καθολικός. Κατά το διάστημα της τρίμηνης παραμονής του Αρχιεπισκόπου Σύρου στην Αγγλία, όσο και αργότερα, δημοσιεύτηκαν άρθρα σε εφημερίδες που κατήγγελλαν τη στάση όσων έκριναν θετικά τις προσπάθειες για προσέγγιση των εκκλησιών. Τούτο το ομολογεί ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου στον αγαπητό συνεργάτη του, το δημοσιογράφο Μ. Σακελλαρίου, δύο χρόνια αργότερα, με αφορμή τις επικρίσεις του Διομήδους Κυριακού για το «σάλο» που, όπως έλεγε, δημιούργησε ο Σύρου για το θέμα της προσέγγισης με τους Αγγλικανούς. Η διάσταση αυτή στη στάση των Αγγλικανών οφείλεται, εξηγεί ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου, στις διαφορετικές αρχές τις οποίες πρέσβευαν τα μέλη της Αγγλικανικής Εκκλησίας, τις οποίες περιγράφει σε αδρές γραμμές.

Στην Αγγλικανική Εκκλησία, λέγει, διακρίνονται δύο μερίδες η Υψηλή και η Χαμηλή Εκκλησία. Η Υψηλή μερίδα αποκλίνει μάλλον προς τον Καθολικισμό παρά προς τον Προτεσταντισμό, ατενίζει προς την αρχαιότητα και επιθυμεί την ένωση με τις αρχαίες εκκλησίες και ιδίως με την Ανατολική και εργάζεται δραστήρια για την επίτευξή της. Αντιθέτως η Χαμηλή όχι μόνο προτεσταντίζει αλλά και «φέρει πολύ βαθύ το χρώμα του Καλβινισμού». Τα μέλη της, όπως όλοι οι Προτεστάντες, όχι απλώς δεν θέλουν την ένωση αλλά και συκοφαντούν την Ανατολική Εκκλησία «ως εκκλησίαν διεφθαρμένην και υπό παχυλής αμαθείας και δεισιδαιμονίας κεκαλυμμένην.» Ο Αρχιεπίσκοπος του Canterbury, όντας μέλος της δεύτερης μερίδας, δεν άκουσε με ευχαρίστηση τις ευχές που εκφράστηκαν υπέρ της προσεγγίσεως των Εκκλησιών και παρόλο που του φέρθηκε με αβροφροσύνη –όρισε τον George Williams ως συνοδό του και έδωσε έτσι την ώθηση για όλες τις περαιτέρω τιμές προς τον εκπρόσωπο της Ανατολικής Εκκλησίας– ο Λυκούργος σημειώνει, ότι το έκαμε για να τιμήσει μάλλον τον Οικουμενικό Πατριάρχη, ο οποίος πριν από λίγους μήνες είχε εκφράσει αισθήματα συμπάθειας προς την Αγγλικανική Εκκλησία, επιτρέποντας τον ενταφιασμό των Αγγλικανών από Ορθόδοξους ιερείς και όχι γιατί ήταν σύμφωνος με όσα γίνονταν. Για τον ίδιο λόγο απάντησε και στην επιστολή που του έστειλε η Ιερά Σύνοδος της Ελλάδος. Και σε αυτή την περίπτωση όμως, γράφει ο Α. Λυκούργος, ο Αρχιεπίσκοπος Tait δεν παρέλειψε να αναφέρει ότι «*διετάχθησαν οι ημετέροι ιερείς εν ελλείψει αγγλικανού ιερέως κηδείας τε της προσηκούσης και των παρά της ημετέρας εκκλησίας υπέρ των ψυχών αυτών ευχών αξιούν και εντεύθεν λαβών αφορμήν να κατηγορήση πικρώς την ανατολικήν εκκλησίαν δια τας υπέρ των κεκοιμημένων δεήσεις*».

Παρόμοιες αντιλήψεις και αρχές είχαν και όλοι εκείνοι, οι οποίοι τόσο κατά το διάστημα της παραμονής του Αρχιεπισκόπου Σύρου στην Αγγλία όσο και αργότερα δημοσίευαν άρθρα σε εφημερίδες κατηγορώντας την

*άλλην μερίδα (την Υψηλή) ως διδούσαν χείρα εις αρχιεπίσκοπον εκκλησίας διεφθαρμένης και θέλουσαν να ενωθή μετ'αυτής. Τοιαύται δε φωναί ηκούσθησαν και εις τα κατά τας διαφόρους επισκοπάς συγκροτούμενα εκκλησιαστικά συμβούλια, και τοιαύτη βεβαίως ήτο και η ακουσθείσα εν τη κατά το Σαουθάμπτον συνόδω, περί ης ποιείται λόγον η εκκλησιαστική εφημερίς του Βερολίνου, και εξ ης ο Δ[ιομήδης] συνείκασεν ότι αφ'ότου ο αρχιεπίσκοπος Σύρου μετέβη εις Αγγλίαν το περί της Ενώσεως ζήτημα αντί να ευκολυνθή, απ'εναντίας εδυσκολεύθη*¹⁵⁷.

Ο Αρχιεπίσκοπος του Canterbury απάντησε πράγματι με αβροφροσύνη στις επιστολές που του έστειλαν οι Πατριάρχες της Ανατολικής Εκκλησίας και η Ιερά Σύνοδος της Ελλάδος, αλλά στην ευχή της τελευταίας για «*ενότητα της πίστεως και του πνεύματος εν Χριστώ*» δήλωσε σαφώς τις δυσχέρειες για την επίτευξή της, λέγοντας ότι, αν ποτέ εκπληρωθεί αυτή η επιθυμία θα πρέπει οι Χριστιανοί πρώτα να «*φθάσωσι κατά τε την ζωήν και το πνεύμα εις στενωτέραν συνάφειαν προς τον βίον και το πνεύμα Εκείνον*...». Επισημαίνοντας δε ότι η ένωση δεν ήταν δυνατή, πρόσθεσε ότι αντιθέτως η κοινωνία μεταξύ των εκκλησιών ήταν «*ευκταία και δυνατή*», αλλά οι διαφορές σε ζητήματα εξωτερικής λατρείας δεν θα έπρεπε να εμποδίζουν την χριστιανική συναδέλφωση¹⁵⁸. Συμπλήρωσε δε ότι η Ελληνική Ανατολική Εκκλησία θα έπρεπε μεν να είναι ευπειθής προς την ορθόδοξη πίστη των αποστολικών χρόνων αλλά όχι ανεξέλικτη και τόνισε την ανάγκη «*να συμβαδίζη συγχρόνως μετά της αναπτυσσομένης διανοίας, της ανα-*

157. ΑΑΛ, Φ. 44. αρ. 1, σελ 434-443, Ο Σύρος και Τήνου Αλέξανδρος προς Μιχαήλ Σακελλαρίου, Σύρος 27 Ιαν. 1872. Η μελέτη του βρετανικού τύπου περί της διαμάχης στους κόλπους της Αγγλικανικής Εκκλησίας, η οποία θα μας επέτρεπε να εξετάσουμε αν τα επιχειρήματα όσων αντιδρούσαν στην προσέγγιση των Εκκλησιών ήταν μόνο θεολογικού χαρακτήρα ή αν επηρεάζονταν και από πολιτικούς κύκλους που υποστήριζαν μια διαφορετική εξωτερική πολιτική απέναντι στους βαλκανικούς εθνικισμούς, δεν κατέστη δυνατή σε αυτή τη φάση. Είναι ένα από τα ζητούμενα της έρευνάς μας που βρίσκεται σε εξέλιξη.

158. «*Επειδή δε ο Θεός εποίησε πάντα τα της παγκοσμίου αυτού οικογενείας τέκνα ίνα διαφέρωσι κατά τε την δύναμιν του πνεύματος, τας σκέψεις, τον γενικόν χαρακτήρα, ουχ ήττον δε κατά τας εξωτερικάς διατυπώσεις, δεν είναι εύλογον να περιμένη τις ότι ημείς θα έχωμεν ακριβώς την αυτήν θεωρίαν των ζητημάτων της εξωτερικής λατρείας, ότε τα τοιούτου είδους ζητήματα δεν αναφέρονται ειδικώς και σαφώς εν ταις αγίαις Γραφαίς*». Απόσπασμα της επιστολής του Αρχιεπισκόπου του Canterbury, όπως δημοσιεύτηκε στην *Ορθόδοξον Επιθεώρησιν*, 30 Δεκ. 1870. Το παραθέτει ο Δ. Σ. Μπαλάνος, ό.π., σ. 40-41.

πλαττομένης ζωής εν τη εποχή ταύτη της ελευθερίας, των φώτων και της προόδου, εις ην τη θεία συνάρσει συγκατατάσσεται η μερίς ημών»¹⁵⁹.

Η απάντηση των Πατριαρχείων της Ανατολικής Εκκλησίας

Η Ελληνική Ανατολική Εκκλησία, με την προτροπή και του Α.Λυκούργου, εξέφρασε επίσημα την ευγνωμοσύνη της για τη θερμή υποδοχή που επιφύλαξαν οι Αγγλικοί στον εκπρόσωπό της. Όλοι οι Πατριάρχες της Ορθόδοξης Ανατολής, ο Κωνσταντινουπόλεως, ο Αντιοχείας, ο Αλεξανδρείας και ο Ιεροσολύμων, καθώς και η Ιερά Σύνοδος της Ελλάδος, έστειλαν επιστολή στον Αρχιεπίσκοπο του Canterbury και ευχήθηκαν υπέρ της ποθουμένης Ενώσεως, έθεσαν όμως ως όρο «την ταυτότητα της πίστεως και την ομοφροσύνην».

Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως και ο Αντιοχείας τόνισαν ιδιαίτερα την ευγνωμοσύνη τους για την ευνοϊκή στάση των πολιτικών ανδρών της Βρετανίας προς την Ανατολική Εκκλησία, και απηύθυναν ευχαριστίες προς τον Πρωθυπουργό Gladstone και προς τον Stratford Canning, τους μόνους από όσους συνάντησε ο Λυκούργος κατά την παραμονή του στην Αγγλία που αναφέρονται και ονομαστικώς¹⁶⁰. Από τις επιστολές τους καθίσταται φανερό πως δόθηκε έμφαση στην πολιτική σημασία της προσεγγίσεως που επιτεύχθηκε. Αυτό δηλώνεται σαφώς στην επιστολή που έστειλε ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως στον Αλέξανδρο Λυκούργο, στην οποία επαινεί τις προσπάθειες που κατέβαλε και συνεχίζει να καταβάλλει για να ενημερώσει όσους πρέπει σχετικά με το Βουλγαρικό ζήτημα, να επανορθώσει τις στρεβλές και πλαστές φήμες στη Δύση και να προστατεύσει τη Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία από τους πολεμίους της.

... Ουκούν θείαν ευεργεσίαν ηγούμεθα την τε συγκυρίαν των ιερών εγκαινίων και την εκλογήν του αγιάσαντος αυτά Ιεράρχου ... Επαινούμεν αυτής ουχ ήκιστα και το νουνεχές και προνοητικόν, ου μόνην την αυτόθι σεβασμιοπόθητον ημίν εν Χριστώ Ιεράν Σύνοδον και τους μακαριωτάτους Πατριάρχας επιστείλαι προτρεψαμένης τω Πρωθιεράρχη της Αγγλίας παραπλησίως τοις παρ' ημών προαπεσταλμένοις, ίνα τη της αμοιβαίας

159. Δ. Σ. Μπαλάνος, *ό.π.*, σ. 40-42.

160. ΑΑΛ, Φακ. 3, αρ. 117, σελ. 19-22. Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος προς τον Αρχιεπίσκοπο του Canterbury, χ.χ. [Μάιος 1870]. (αντίγραφο). Στο ίδιο, σ. 22-25. Ο Πατριάρχης Αντιοχείας Ιερόθεος προς τον Αρχιεπίσκοπον του Canterbury, Δαμασκός, 6 Ιουνίου 1870 (αντίγραφο). Δεν γίνεται καμία αναφορά στις συζητήσεις του Αρχιεπισκόπου Σύρου με Άγγλους Επισκόπους και θεολόγους.

συμπαθείας και φιλίας θερμότερα αναφλέξει τε και αναζωπυρώσει ερωμενεστέως χωροίη τα της ενώσεως, αλλά και έκθεσιν μακράν (φησί) πεπομφείας, όπου δει, υπέρ του κατά Βουλγάρους εκκλησιαστικού ζητήματος, τας στρεβλὰς και πεπλασμένας φήμας επανορθώσουνσαν και, ει μηδέν έτερον, τον εκείθεν γε πόλεμον αποτρεψομένην από της εκκλησίας πυκνούς και σφοδρούς άλλοθεν τους πολεμίους εχούσης. Έστω δε η υμετέρα αγάπη και την καθ' ημάς Μεγάλην του Χριστού Εκκλησίαν, ου μετά πολλάς ταύτας ημέρας διακοινώσουνσαν ταις ομοδόξοις του Χριστού Εκκλησίαις τα περί του αυτού οικτρού και θλιβερού ζητήματος, ως αν από κοινής βουλῆς το άριστον εξευρεθείη και δραστικώτατον φάρμακον του επιδημίου και εκκλησιοφθόρου τούτου ζητήματος¹⁶¹.

Αυτό είναι το φλέγον ζήτημα για το Πατριαρχείο και τον Ελληνισμό. Η καλλιέργεια φιλικών σχέσεων με τους Άγγλους και η έναρξη του ορθοδοξο-αγγλικανικού διαλόγου έγινε για να αποκτήσει το Πατριαρχείο ισχυρά εκκλησιαστικοπολιτικά ερείσματα στη βρετανική κοινωνία, αναγκαία για την προφύλαξη της εκκλησίας και του έθνους από τον πανσλαβισμό και τους Βουλγάρους εθνικιστές, πράγμα για το οποίο είχαν επίγνωση βέβαια και οι Άγγλοι, οι οποίοι επιθυμούσαν το διάλογο για τους δικούς τους λόγους¹⁶². Ο Α. Λυκούργος, όπως δήλωσε ειμμεσα στον Έλληνα Πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, Ε. Σίμο, πίστεψε και αγωνίστηκε υπέρ της Ενώσεως με την Αγγλικανική Εκκλησία για να αναχαιτίσει τα σχέδια των Βουλγάρων και πανσλαβιστών¹⁶³.

Η στάση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος

Οι τιμές που αποδόθηκαν στον Α. Λυκούργο, στο πρόσωπο του οποίου τιμήθηκε η Ελληνική Ανατολική Εκκλησία, βρήκαν θετική υποδοχή και σε πολλές ευ-

161. ΑΑΛ, Φακ. 5, αρ. 6, Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος ΣΤ΄ προς Αλέξανδρο Λυκούργο, Κωνσταντινούπολη, 21 Ιουλίου 1870. Απάντηση στην από 20 Μαΐου 1870 επιστολή του Αρχιεπισκόπου Σύρου με την επισυνημμένη έκθεση περί της μεταβάσεως και περιοδείας του στην Αγγλία. Ο Πατριάρχης εξαίρει επίσης τη σημασία της παρουσίας του Αλέξανδρου Λυκούργου στην Αγγλία για τη προσέγγιση της Αγγλικανικής με την Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία, την ενίσχυση του θρησκευτικού αισθήματος των ομογενών και την ανάφλεξη του ζήλου τους προς τα πάτρια.

162. Ο Δ. Σ. Μπαλάνος αναφέρει, ό.π., π.χ. ότι ο φιλέλληνας Α.Ρ. Stanley ήταν υπέρ της προσεγγίσεως των δύο εκκλησιών «άριστα κατανοών το δυσχερές, αν μη αδύνατον της δογματικής ενώσεως».

163. Κραυγή, Φύλλο Β΄, αρ. 7 (11 Σεπτ.1911).

Ευρωπαϊκές πόλεις. Οι εφημερίδες της Τεργέστης δημοσίευσαν τον λόγο του Α.Ρ. Stanley ο οποίος, όπως αναφέρει ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου, δημιούργησε ένα θετικό κλίμα για την Ανατολική Εκκλησία μεταξύ των Ευρωπαίων Προτεσταντών.

*Προς τον περιώνυμον δεκάνον του Ουεστμίνστερ εν Λονδίνω ... έγραψεν επιστολήν είς Καλβινιστής πρεσβύτερος εκ Λωζάννης της Ελβετίας, εν ή λέγει ότι καλώς ποιούντες οι Άγγλοι απέδωκαν τοιαύτας τιμάς εις τον Αντιπρόσωπον της Ανατολικής Εκκλησίας. Ώστε βλέπετε ότι και αυτοί οι Καλβινισταί ήρχισαν να συναισθάνωνται την ανάγκην της μετά της Ανατολικής Εκκλησίας συμφιλιώσεως*¹⁶⁴.

Στην Ελλάδα η στάση που τήρησε η ελληνική ιεραρχία ήταν μάλλον συγκρατημένη. Παρόλο που ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής διανόησης και οι περισσότεροι σημαντικοί Έλληνες θεολόγοι είχαν σπουδάσει στη Γερμανία και συναινούσαν με τη δυτικόφιλη αυτή τάση για προσέγγιση με τους Αγγλικανούς, υπήρξαν και διακεκριμένοι ιεράρχες και θεολόγοι οι οποίοι εξέφρασαν τις επιφυλάξεις τους για τα τεκταινόμενα ή προσπάθησαν δια του τύπου να μειώσουν την φήμη και το κύρος του Αρχιεπισκόπου Σύρου. Σημαντικότερος μεταξύ αυτών είναι ο Αναστάσιος Διομήδης Κυριακός.

Την απορρομή, όπως αναφέρει ο Δ. Μπαλάνος, να επικρίνουν τις ιδέες του Λυκούργου έλαβαν από μία επιστολή του αγγλικανού εφημέριου στην Κωνσταντινούπολη, Κούρτη, ο οποίος υπαινισσόταν ότι δια των απόψεων που εξέφρασε ο Λυκούργος στους Άγγλους η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία αναγνώρισε ήδη την Αγγλικανική «ως υγιές και αληθές μέλος της καθόλου Εκκλησίας»¹⁶⁵. Η άποψη αυτή του Κούρτη προκάλεσε την αντίδραση πολλών Ελλήνων ιεραρχών οι οποίοι κατηγορήσαν τον Α. Λυκούργο ως «φανατικόν και έχοντα ιεραρχικάς τάσεις...» και ότι με τις νεωτερικές και φιλοδυτικές απόψεις του θα μπορούσε να βλάψει την Ορθόδοξη Εκκλησία και να επιφέρει χαλάρωση του συνδέσμου που υπήρχε μεταξύ «των έσω και έξω Ελλήνων», τον οποίο είχε αγωνισθεί να ισχυροποιήσει με το έργο του και ο αποκαλούμενος από τον ίδιο τον Λυκούργο ως δάσκαλός του, ο Κωνσταντίνος Οικονόμου ο εξ Οικονόμων¹⁶⁶. Η Ιερά Σύνοδος της Ελλάδος, θορυβημένη, έσπευσε με ανακοίνωσή της, η οποία δημοσιεύτηκε στην

164. ΑΑΛ, Φακ 44, σ. 167-8, Α. Λυκούργος προς Μ. Σακελλαρίου, Cambridge, 5 Φεβρ. 1870.

165. Δ. Σ. Μπαλάνος, ό.π., σ. 42.

166. Το μεγαλύτερο μέρος της αλληλογραφίας του με τον νεαρό τότε δημοσιογράφο Μ. Σακελλαρίου αφορά στην προσπάθεια του Αρχιεπισκόπου Σύρου να αποκαταστήσει την εικόνα του και να απαντήσει στους επικριτές του. Βλ. ενδεικτικά, ΑΑΛ. Φακ. 44, σελ. 361-3, Επιστολή, Α. Λυκούργος προς Μ. Σακελλαρίου, Σύρος 17 Ιανουαρ. 1871. «Δια τον Νεολόγον δύνασθε να γράψητε, όπως νομίζετε συμφερώτερον, χωρίς να λησμονήσητε να προσθέσητε και την ιδέαν ότι ο Σύρος είναι εκ των αρχιερέων εκείνων της Ελλάδος, οίτινες συναισθανόμενοι

εφημερίδα *Αιών*, να διασκεδάσει τις εντυπώσεις που προκάλεσε η επιστολή του Κούρτη και να διαχωρίσει τη στάση της από τη δράση του Αρχιεπισκόπου Σύρου.

*Η εις την Αγγλίαν αποστολή του ημετέρου Ιεράρχου, γενομένη τη αιτήσκει των εν Λιβερπούλη ομογενών και ομοδόξων, είχαν ένα και μόνον ωρισμένον σκοπόν, τον εγκαινιασμόν του εκείσε υπ' αυτών ανεγερεθέντος ιερού ναού επ' ονόματι του Αγίου Νικολάου. Εάν δ' εκτός τούτου είπεν ή ενήργησεν άλλο τι ο άγιος Σύρου και Τήνου, καθιστά αυτόν και μόνον προσωπικώς υπεύθυνον ενώπιον της καθόλου Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας*¹⁶⁷.

Η στάση της Ιεράς Συνόδου δεν πτόησε τον Λυκούργο ο οποίος συνεχίζει να αλληλογραφεί με τον Gladstone και μετά την εκλογική του ήττα θα επιχειρήσει να αναζωογονήσει το ενδιαφέρον των Αγγλικανών για την Ανατολική Εκκλησία και το ζήτημα της ένωσης το οποίο προωθούσαν μετά το 1870 οι Παλαιοκαθολικοί¹⁶⁸. Το 1872 που συνήλθε στην Κολωνία το πρώτο συνέδριό τους, ο Λυκούργος δεν μπόρεσε να παρευρεθεί γιατί βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη απασχολημένος με το Βουλγαρικό ζήτημα.

Στο τέλος του 1874 ο Λυκούργος θα φροντίσει να γίνει εφημέριος στην Ελληνική Κοινότητα του Λονδίνου, ο Αρχιμανδρίτης Ιερώνυμος Μυριανθεύς¹⁶⁹, ένα πρόσωπο οικείο και έμπιστο. τα αντιπαραλαβιστικά ερωτήματα του οποίου είχαν δοκιμαστεί κατά την περίοδο της σύνταξης του Όρου και εν συνεχεία κατά την έκπτωση από τον πατριαρχικό θρόνο της Ιερουσαλήμ του ρωσίζοντος Κυρίλου Β' ¹⁷⁰.

πόσον συμπαγής καθίσταται δια της εκκλησιαστικής αρμονίας ο σύνδεσμος των έσω και έξω Ελλήνων αποκρούωσι πάντα νεωτερισμόν, όστις ηδύνατο να προξενήση, έστω και την ελαχίστην του συνδέσμου τούτου χαλάρωσιν, και δια τούτο μάλιστα ο σχολιός Διομήδης, έχων την μωράν και γελοίαν αξίωσιν ότι θα αναμορφώση την εκκλησίαν της Ελλάδος (!) τον υβρίζει».

167. Εφ. *Αιών*, αρ. 2651 (25 Φεβρ. 1871).

168. Διακεκριμένοι Ρωμαιοκαθολικοί θεολόγοι και ακαδημαϊκοί, κυρίως Βαυαροί, οι οποίοι μετά την αναγνώριση του αλάθητου του Πάπα το 1870 αποσχίσθηκαν από την Εκκλησία της Ρώμης, συγκρότησαν την ομάδα των Παλαιοκαθολικών και επιζητούσαν την ένωση με την Ορθόδοξη Εκκλησία. Κυριότερος εκπρόσωπός τους είναι ο Dr. Döllinger. Το βιβλίο του *The Pope and the Council*, το οποίο δημοσίευσε με το ψευδώνυμο "Janus" είχε σημαντική επίδραση και στην αγγλικανική σκέψη. R. Fitzsimons, *ό.π.*, σ. 29-33.

169. Ιερώνυμος Μυριανθεύς, 1837-1898. Κύπριος θεολόγος. Φοίτησε στη Θεολογική Σχολή του Σταυρού στα Ιεροσόλυμα (1857-58). Ανακηρύχθηκε διδάκτωρ της Σχολής το 1858. Εν συνεχεία φοίτησε στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (1858-1861), στο Παρίσι (1864) και στη Γερμανία (1865-67), στα πανεπιστήμια της Χαϊδελβέργης και Βόννης. Το 1867 διορίστηκε καθηγητής στη Θεολογική Σχολή του Σταυρού και το 1873 ήταν διευθυντής της. Το 1874 έγινε Πρωθιερέυς της Ορθόδοξης εκκλησίας στο Λονδίνο. *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. 9, Αθήνα 1966, σ. 212.

170. Η σωζόμενη αλληλογραφία του Α.Λυκούργου με τον Ιερώνυμο Μυριανθέα, η

Ο Ι. Μυριανθεύς θα φύγει για το Λονδίνο με τις οδηγίες και τις συστατικές επιστολές του Λυκούργου προς τον Αρχιεπίσκοπο του Canterbury, τον Επίσκοπο του Λονδίνου, τον Επίσκοπο του Winchester, τον Πρεσβύτερο του Westminster, Stanley, τον Πρεσβύτερο του Saint Paul, Church, τον Lord Salisbury και βέβαια τον W.E. Gladstone. Σ' αυτές ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου εκφράζει την επιθυμία του για συνέχιση του διαλόγου και τους διαβεβαιώνει ότι μπορούν να εμπιστευτούν τον Μυριανθέα και να συνομιλούν ελεύθερα μαζί του για το ζήτημα της ένωσης των Εκκλησιών. Ο Λυκούργος, παρόλο ότι ήταν πολύ εξασθενημένος εξαιτίας ανίατης ασθένειάς του στο άνω αναπνευστικό, θα εκπροσωπήσει την Ελληνική Εκκλησία με τους Ν. Δαμαλά και Ζήκο Ρώση στο σημαντικότερο Συνέδριο των Παλαιοκαθολικών στη Βόννη το 1875, στο οποίο θα προεδρεύσει και θα επιτύχει την αποκήρυξη του filioque ως μη γνησίου¹⁷¹.

Η αντι-πανσλαβιστική δράση του Α.Λυκούργου στην περίοδο 1870- 75

Μετά το ταξίδι του στην Αγγλία ο Αλέξανδρος Λυκούργος, πεπεισμένος ότι η Εκκλησία μπορεί να υπηρετήσει καλύτερα τα εθνικά συμφέροντα από την πολιτεία, η οποία τότε επηρεαζόταν από τη ρωσική διπλωματία, θα παίξει, αν και ανεπίσημα, πρωταγωνιστικό ρόλο στις εξελίξεις του Βουλγαρικού ζητήματος στην Κωνσταντινούπολη. Ήδη από τον Φεβρουάριο του 1870 έγραφε στον Σακελλαρίου:

Ιδού οποίαν και οπόσην κίνησιν προεκάλεσεν η παρουσία ενός ευτελούς αντιπροσώπου της Ανατολικής Εκκλησίας. Τοσαύτην, οποίαν ουδέποτε ήθελον προκαλέση όλοι ομού οι πολιτικοί της Ελλάδος, εάν ήρχοντο εις Αγγλίαν. Ας μάθωσι λοιπόν οι Έλληνες ότι αν θα γείνη καλόν τι εις το έθνος, θα γείνη δια της Εκκλησίας, και ας στρέψωσι δια τούτο περισσότερον εις αυτήν την προσοχήν των. ...Ας δείξωσι και αυτοί τον αυτόν ζήλον, ον δεικνύουσι οι ενταύθα υπέρ της ενώσεως. Εύχομαι δε τούτο τοσούτω μάλλον, όσον γνωρίζω ότι υπάρχουνσι και εν ημίν πολλοί

οποία εκτείνεται από τον Αύγουστο του 1865 (Heidelberg) έως τον Οκτώβριο του 1875 (Λονδίνο), στο ΑΑΛ, Φακ. 7, έγγραφα αρ. 1-19. Βλ. ΑΑΛ, Φακ. 7, αρ. 1. Η οικειότητα και εμπιστοσύνη στη σχέση των δύο αρχιερέων ανακύπτει και από τις προσφωνήσεις αλλά και από το περιεχόμενο των επιστολών που ανταλλάσσουν.

171. Φ. Βαφειδής, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Γ (β), Κωνσταντινούπολη 1927, σ. 125. Ν. Μ. Δαμαλάς, «Έκθεσις προς την Ιεράν Σύνοδον περί των εν Βόννη πεπραγμένων και κρίσεις περί αυτών», *Εκκλησιαστική Επιθεώρηση*, περ. Β', τ. 4, Αθήνα, 1876, σ. 8-12.

φαρισαίοι, οίτινες θύοντες εις το πάθος της μισαλλοδοξίας, είναι εις θέσιν να καταστρέψωσι και αυτά τα μεγαλύτερα και του έθνους και της Εκκλησίας συμφέροντα¹⁷².

Τον Ιούλιο του 1872 θα μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη για να συμμετάσχει στις διασκέψεις των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως, Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων με θέμα τα μέτρα που θα υιοθετούσαν μετά την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας¹⁷³. Θα δραστηριοποιηθεί ανεπίσημα στις εργασίες της Μεγάλης Συνόδου και θα συνεργαστεί με τους Βρυνένιο, Καλογερά και Τανταλίδη για τη σύνταξη του Όρου με τον οποίο η Σύνοδος θα καταδικάσει την εισαγωγή του «φυλετισμού» στην Ανατολική Εκκλησία και θα κηρύξει ως σχισματικούς τους Επισκόπους, τους κληρικούς και τους λαϊκούς οπαδούς της Βουλγαρικής Εξαρχίας¹⁷⁴.

Παράλληλα αλληλογραφεί με τον Gladstone και τον ενημερώνει για τις εξελίξεις στο Βουλγαρικό ζήτημα. Προσπαθεί να τον πείσει ότι η Βρετανική Κυβέρνηση θα πρέπει να κατανοήσει ότι η φύση του Βουλγαρικού ζητήματος είναι πολιτική και όχι εκκλησιαστική, και ότι υποκινείται από τη ρωσική πολιτική με σκοπό να εξασφαλίσει την υποστήριξη της Βρετανικής Πρεσβείας προς τις διεργασίες της Μεγάλης Συνόδου που είχε συγκαλέσει το Οικουμενικό Πατριαρχείο ή τουλάχιστον να απετρέψει τυχόν αντίδρασή της κατά την περίοδο που συντάσσεται ο Όρος¹⁷⁵. Οι απόψεις του, στις οποίες υπάρχει αντίφαση με τις προσπάθειες για ένωση των Εκκλησιών, προβλημάτισαν τον Gladstone, ο οποίος θα του γράψει:

Έχω την πεποίθησιν ότι άνευ ισχυρών λόγων δεν ηθέλατε ακολουθήσει μιαν πορείαν αβασανίστως παραδεχθησομένην, ήτις ήθελε τείνει εις σχίσμα επίσημον μεταξύ της Ρωσικής και Βουλγαρικής Εκκλησίας αφενός και των αρχαίων και σεβασμίων κοινοτήτων εξ άλλου, αίτινες στρέφουσι το βλέμμα προς την Κωνσταντινούπολιν, ως προς το κέντρον της ενότητας¹⁷⁶.

Ο Λυκούργος θα ανταπαντήσει ότι η Ρωσική Εκκλησία είναι εκείνη που καταστρέφει με την υποστήριξη των Βουλγάρων την ενότητα της Ορθοδοξίας.

172. ΑΑΛ, Φακ 44, σ. 168, Α. Λυκούργος προς Μ. Σακελλαρίου, Cambridge, 5 Φεβρουαρίου 1870.

173. Ο Α.Λυκούργος διέμεινε στην Κωνσταντινούπολη από τα τέλη Ιουλίου ως τα μέσα Οκτωβρίου του 1872.

174. Π. Ματάλας, *ό.π.*, σ. 312-353.

175. ΑΑΛ, Φακ. 1 και Φακ. 2, Αλληλογραφία του Α. Λυκούργου με τον W. Gladstone.

176. Μ.Β.Σακελλαρίου, «Ο Αλέξανδρος Λυκούργος και η κατά του Πανολαβισμού...», *ό.π.*, σ. 254.

Αμέσως μετά την κήρυξη του Σχίσματος θα ταξιδέψει στο Άγιο Όρος με προτροπή του Πατριάρχη Άνθιμου ΣΤ΄ και θα επισκεφθεί την κοινοβιακή μονή του Αγίου Παύλου, στην οποία είχε σημειωθεί αναταραχή κατά την τελευταία φάση του Βουλγαρικού ζητήματος. Ο Λυκούργος θα επιδιώξει να διερευνήσει τα αίτια του μοναστηριακού αυτού ζητήματος, να επαναφέρει την ειρήνη στη μονή του Αγίου Παύλου και να εξετάσει τον αντίκτυπο που είχε το βουλγαρικό Σχίσμα στην Ιερή Κοινότητα του Άθω. Επιστρέφοντας στην έδρα του θα υποβάλει έκθεση στον Πατριάρχη¹⁷⁷.

Ο Αλέξανδρος Λυκούργος την περίοδο αυτή επιδίωξε συστηματικά να μειώσει το ενδιαφέρον των Αγγλικανών και των Παλαιοκαθολικών για τη Ρωσική Εκκλησία, η οποία λόγω του δημογραφικού της όγκου ασκούσε ιδιαίτερη έλξη στους φιλενωτικούς Ευρωπαίους. Αντλώντας επιχειρήματα από τη διαφορετική πολιτισμική και «φυλετική» παράδοση της Ελληνικής και της Ρωσικής Εκκλησίας και τονίζοντας τις διαφορές μεταξύ του ελληνικού και του «σκυθικού» πνεύματος, θα επιχειρήσει να υποβαθμίσει τη σημασία της Ρωσικής Εκκλησίας και θα την παρουσιάσει ως ανίκανη να κατανοήσει τα κείμενα των Ελλήνων πατέρων που μόνο το πνεύμα των φωτισμένων λαών, των Ευρωπαίων και Ελλήνων δηλαδή, μπορεί να συλλάβει. Μετά το Συνέδριο της Βόννης ο Λυκούργος φρόντισε να δημοσιευτεί από τον Σακελλαρίου μια φράση του Gladstone, διατυπωμένη σε επιστολή του, στην οποία το πνεύμα της Ρωσικής Εκκλησίας χαρακτηριζόταν πιο περιορισμένο από το πνεύμα της Ελληνικής Ανατολικής Εκκλησίας και εκφραζόταν η βεβαιότητά του ότι η Ελληνική Εκκλησία είναι εκείνη που μπορεί να αποβεί στήριγμα των Παλαιοκαθολικών και των αγωνιζομένων κατά του Βατικανισμού. «*Εκ πάντων, ων είδον και εννόησα, το πνεύμα της ρωσικής εκκλησίας είναι στενότερον του της ελληνικής, ήτις είναι άμα και τόσω αρχαιοτέρα και επισημοτέρα. Τοιαύτα δε έργα [προσέγγιση και ένωση των Εκκλησιών] παράγονται δια πνεύματος ολιγώτερον στενού και περισσότερον πεφωτισμένου*»¹⁷⁸.

Η ρωσική πλευρά απάντησε τονίζοντας την ταυτότητα της πίστεως των δύο Εκκλησιών, της Ρωσικής και της Ελληνικής, και κατηγόρησε τον Αρχιεπί-

177. Στο ΑΑΛ, ο Φ. 8 περιέχει την αλληλογραφία του Αρχιεπισκόπου Σύρου για το θέμα αυτό. Η Έκθεση προς τον Πατριάρχη Άνθιμο ΣΤ΄ βρίσκεται στον Φ. 4, αρ. 7, Αλέξανδρος Λυκούργος προς Άνθιμο ΣΤ΄, Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, 5 Δεκ. 1872.

178. ΑΑΛ, Φ. 2, αρ. 21, W. E. Gladstone προς Α. Λυκούργο, 13 Ιανουαρίου 1875 (μτφρ. από το γαλλικά).

σκοπο Σύρου, ότι κατά το ταξίδι του στην Αγγλία «ηλευθερίαζεν απόπως», ακόμη και σε άρθρα της πίστεως, προκειμένου να πετύχει τους στόχους του, και ήταν πρόθυμος να κάνει παραχωρήσεις προς τους Αγγλικανούς. Ο Λυκούργος θα αναθέσει στον Σακελλαρίου να ανταπαντήσει και του υποδεικνύει τι να γράψει. Παραθέτουμε απόσπασμα της επιστολής του.

Η Ρωσική εκκλησία είναι αληθές ότι ετήρησεν ακριβώς τους εξωτερικούς τύπους της Ελληνικής Εκκλησίας, το πνεύμα όμως αυτής ούτε κατενόησε ούτε δύναται να κατανοήση όχι μόνον διότι αι Σκυθικάί κεφαλαί είναι ανίκανοι να κατανοήσωσιν το υψηλόν εκείνο πνεύμα, το οποίον εξωποίει τους ... θείους πατέρας, εφ'οίς δικαίως σεμνύνεται η Ελληνική Εκκλησία, αλλά και διότι εν Ρωσσία η εκκλησία είναι δούλη της πολιτείας. Παρ' αυτή ύψιστος σκοπός δεν είναι η προαγωγή και η στήριξις της αληθείας του Ευαγγελίου, όπως παρέδωκαν αυτήν αι Σύνοδοι και οι πατέρες, αλλά ό,τι συμφέρει και ό,τι αρέσκει εις την πολιτικήν εξουσίαν ή μάλλον εις αυτόν τον Αυτοκράτορα. Η τι άλλο παρά τούτο μαρτυρούσι τόσα πρόσφατα παραδείγματα.

Η Ρώμη και η Πετρούπολις είναι τα δύο άκρα του εκκλησιαστικού δεσποτισμού, αλλά κατ' αντίθετον λόγον. Εξεί η εκκλησία θέλει να δεσπόζη πάσης αρχής και εξουσίας πολιτικής. Ενταύθα η πολιτεία θέλει να δεσπόζη της εκκλησίας.

Καταπατούσιν ασεβώς οι Βούλγαροι τους κανόνες και η εκκλησία εξαντλήσασα παν μέσον συνδιαλλαγής αναγκάζεται να αποκηρύξη αυτούς σύμφωνα προς τους κανόνες. Η Ρωσική Εκκλησία σιγά τρία ήδη έτη προς την επιστολήν του Οικουμενικού Πατριάρχου, εν ώ αν είχεν ελευθερίαν ήθελε έχη και το θάρρος να αποφανθή είτε υπέρ είτε κατά, και όχι να δικαιολογή αυτήν δια μωρών και γελοίων λόγων ο αυτοκρατορικός επίτροπος. Δια κανόνων οικουμενικών Συνόδων ωρίσθησαν ανέκαθεν τα δικαιώματα των τεσσάρων Πατριαρχείων και εδόθη έκτοτε εκάστω αυτών η προσήκουσα τάξις, ήτις τηρείται ασάλευτος μέχρι τούδε. Η δε Ρωσική Εκκλησία ένεκα πολιτικών λόγων θέλει να παρασαλεύση ταύτην την τάξιν προσπαθούσα εναντίον των θείων κανόνων να υποκλέψη την πνευματικήν αρχηγίαν ολοκλήρου της Ανατολικής Εκκλησίας και να υποτάξη εις αυτήν τους Πατριαρχικούς θρόνους. Πού λοιπόν η ταυτότης του πνεύματος των δύο εκκλησιών; Εν τη Ελληνική Εκκλησία επικρατεί πνεύμα ελευθερίας, εκδηλωθέν εν καιροίς χαλεποίς δια παθημάτων και μαρτυρίων, εν δε τη Ρωσική πνεύμα δουλείας υποτασσόμενον ταπεινώς εις το πνεύμα της πολιτικής εξουσίας. Εν εκείνη προκειμένου περί εκκλησιαστικών πραγμάτων και αι

σκέψεις και αι ενέργειαι σταθμίζονται κατά τα δόγματα, τους θεσμούς, τους κανόνες· τας παραδόσεις της αρχαίας εκκλησίας. Εν ταύτη δε κατά τα συμφέροντα της πολιτικής¹⁷⁹.

Επίλογος

Η στροφή του Αλέξανδρου Λυκούργου προς την Αγγλικανική Εκκλησία και η απομάκρυνσή του από το πνεύμα και τη διδασκαλία του Οικονόμου δεν αποτελεί μια μεμονωμένη περίπτωση. Αποτελεί έκφραση ενός ευρύτερου και σύνθετου ιδεολογικού ρεύματος, που συνδέεται με τη νέα πραγματικότητα και τα αιτήματα που προέκυψαν μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο και έθεσε σε λειτουργία τους αμυντικούς μηχανισμούς μερίδας της άρχουσας εκκλησιαστικής και πολιτικής τάξης. Η επαναστατική ιδεολογία του «αρχαιολατρικού ελληνοκεντρισμού» υποχώρησε και επικράτησε το ιδεολόγημα της ενότητας του ελληνικού και χριστιανικού πνεύματος, το οποίο βασίστηκε στην αδιάσπαστη τρισχιλιετή πολιτιστική και φυλετική συνέχεια του Ελληνισμού. Στο πλαίσιο των νέων εθνικών ιδεολογημάτων στο δεύτερο μισό του 19ου αι. οι εθνικές αλυτρωτικές διεκδικήσεις θα συνδεθούν με τον ιδιάζοντα χαρακτήρα της αποστολής της Ελληνικής Εκκλησίας¹⁸⁰. Ένα γεγονός που συνδυάζει το εθνικό με το θρησκευτικό στοιχείο είναι η μεταφορά του λειψάνου του Γρηγορίου Ε' στην Αθήνα το 1871. Ο Γρηγόριος Ε' ανακηρύσσεται ο πρώτος εθνομάρτυρας του επαναστατικού αγώνα και στο πρόσωπό του ταυτίζεται η τιμή της Εκκλησίας και η εξαιρετική προσφορά του στο έθνος, την οποία αναγνωρίζει με ιδιαίτερες τιμές και λαμπρότητα η πολιτεία¹⁸¹. Τον λόγο θα εκφωνήσει ο Αλ. Λυκούρ-

179. Αρχείο Μ. Σακελλαρίου, Φ. 32, αρ. 59, Αλέξανδρος Λυκούργος προς Μ. Σακελλαρίου, [Σύρος, 1875]: «Εξ ων έγγραφα δύναται η υμετέρα αγάπη να εκλέξη ό,τι νομίζει αναγκαίον προς απάντησιν του συκοφάντου, πατάσσων αυτόν χειρί στιβαρά και ταπεινών την Σκυθικήν σφρύν, όπως και εν τοις τελευταίοις σπουδαιωτάτοις υμών άρθροις. Προκαλείτε δε τον αρθρογράφον να είπη ακριβώς και ωρισμένως πού, πότε και εις ποία της πίστεως άρθρα απόπως ηλευθερίαζον».

180. Ιωάννης Πέτρου, *Εκκλησία και πολιτική*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 120. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999, σ. 496-497. Α. Μανιτάκης, *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος-Έθνος*, Αθήνα 2000, σ. 65-81.

181. Βλ. Χάρης Εξερτζόγλου, «Πολιτικές τελετουργίες στη νεώτερη Ελλάδα. Η μετακομδή των οστών του Γρηγορίου Ε' και η πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης», *Μνήμων*, τ. 23, Αθήνα 2001, σ. 153-182.

γος¹⁸², ο οποίος πρώτος στο Βερολίνο μίλησε για το μαρτύριο του Πατριάρχη και τον ενέταξε στη χορεία «των ηρώων και μαρτύρων των αγωνισαμένων υπέρ της ελευθερίας του ελληνικού έθνους». Με την επικράτηση της ιδεολογίας του αλυτρωτικού εθνικισμού, η οποία εκτόπισε την εθνική ιδεολογία της επανάστασης, τις ουμανιστικές και φιλελεύθερες επιδιώξεις του Διαφωτισμού, η Εκκλησία, ως κρατικός θεσμός, θα διαδραματίζει όλο και πιο σημαντικό ρόλο στην πνευματική και κοινωνική ζωή. Η ιδεολογική πορεία του Αλέξανδρου Λυκούργου εγγράφεται σε αυτό το πλαίσιο και βεβαίως είναι απαραίτητο να μην υποτιμηθεί ο καίριος ρόλος που διαδραμάτισε ο ίδιος στις διαδικασίες αυτές και ιδιαίτερα η προσωπική του συμβολή στην επικράτηση της άποψης για το σλαβικό κίνδυνο και τη στροφή προς την Αγγλία.

Οι προσπάθειες του Αλέξανδρου Λυκούργου να καταστήσει γνωστή την ουσία της Ορθοδοξίας στη Γερμανία και την Αγγλία και να προωθήσει την προσέγγιση των Εκκλησιών, και οι αγώνες του κατά του σλαβικού κινδύνου και υπέρ της προάσπισης των δικαιών του Πατριαρχείου και του Ελληνισμού στη Μακεδονία και τη Θράκη τον καθιέρωσαν στην εκκλησιαστική γραμματεία ως «την διαπρεπεστέραν, μετά την γενεάν των Οικονόμων και Φαρμακιδών μορφήν εν τη νεωτέρα Εκκλησιαστική ιστορία της Ελλάδος»¹⁸³. Οι Αγγλοι επήνεσαν το ανοικτό του πνεύμα¹⁸⁴, τον ζήλο και τις προσπάθειές του για την προσέγγιση των Εκκλησιών. Ο Gladstone αναφέρει ότι ο Α. Λυκούργος προώθησε την επικοινωνία των Εκκλησιών και διέλυσε διάφορες προκαταλήψεις που υπήρχαν στην Αγγλία για την Ελληνική Εκκλησία.

Ήτο του κόπου άξιον να γείνη γνωστός εις τους συμπατριώτας μου ο αληθής χαρακτήρ της Ελληνικής Ανατολικής Εκκλησίας. Διότι τα ολί-

182. «Λόγος Πανηγυρικός εις την Πεντηκονταετηρίδα του υπέρ Ανεξαρτησίας Ελληνικού Αγώνος και την εξ Οδησού εις Αθήνας ανακομιδήν του ιερού λειψάνου του αιιδίμου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου του Ε΄» εκφωνηθείς Αθήνησι τη ΚΕ΄ Απριλίου 1871 εν τω ιερώ ναώ της Μητροπόλεως υπό του Σ. Αρχιεπισκόπου Σύρου και Τήνου Αλεξάνδρου Λυκούργου, σ. 46 στο ΑΑΛ, Φακ. 45, αρ. 004.

183. Ευλόγιος Κουρίλας, *Θεολογία*, 1927, σ. 135. Πρβλ. Δ. Μπαλάνος, «Αλέξανδρος Λυκούργος», *Θεολογία*, 1923, σ. 41. Φιλαρέτου Βαφείδου, Μητροπολίτου Διδυμοτείχου, *Εκκλησιαστική Ιστορία από του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. 3, μέρος Β΄, Αλεξάνδρεια 1928, σ. 549-550.

184. Ο Chr. Wordsworth γράφει ότι ο Αλέξανδρος Λυκούργος, ενώ έμενε ακλόνητος στο δόγμα και τους κανόνες της Ανατολικής Ορθοδοξίας, διέθετε ανοικτό πνεύμα. Ως παράδειγμα αναφέρει το σχόλιο που έκανε ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου όταν ο Επίσκοπος του Lincoln τον φιλοξένησε και του παρουσίασε την οικογένειά του «πολλά καλά κατά το αρχαίον έθος». Chr. Wordsworth, *Miscellanies...*, ό.π., σ. 285.

γα, τα οποία εγίγνωσκον είχαν αρωσθή κατά τύχην από πηγών αμφιβόλων, οίον εκ διηγήσεων περιηγητών, ξένων συμπαθείας και άνευ γνώσεως των πραγμάτων, και οίτινες νομίζουν ότι, εάν σταθώσι δις ή τρις επί της θύρας ενός ναού είναι άξιοι να λύσωσιν όλα τα ζητήματα της θρησκείας και της ιστορίας...¹⁸⁵.

Όταν πληροφορήθηκε τον θάνατό του έγγραψε ότι θεωρούσε την απουσία του «ανυπολόγιστη ζημία» όχι μόνο για την ελληνική φυλή και την Εκκλησία, αλλά και για ολόκληρη τη Χριστιανοσύνη¹⁸⁶.

Ο Chr. Wordsworth, Επίσκοπος του Lincoln, τέσσερα χρόνια αργότερα θα υποστηρίξει ότι η Ελλάδα έχει ακόμη μάρτυρες για το Χριστιανισμό, όπως απέδειξε ο Έλληνας ιεράρχης και με τον επιτάφιο λόγο που εκφώνησε για τον Γρηγόριο Ε΄, αλλά και με τον δικό του «μαρτυρικό θάνατο στην πλήρη ζήλου προσπάθειά του στο Συνέδριο της Βόννης να προωθήσει τη συνεργασία των Εκκλησιών της Ανατολής με τις Δυτικές που συγκλίνουν στον αρχαίο καθολικισμό και των οποίων η διδασκαλία διαφέρει ριζικά από τα σφάλματα και τις καινοτομίες της Ρώμης»¹⁸⁷.

Λίγες μέρες μετά την αναχώρηση του Αλεξάνδρου Λυκούργου από την Αγγλία η αιχμαλωσία στις 30 Μαρτίου/11 Απριλίου από συμμορία ληστών μιας ομάδας περιηγητών, μεταξύ των οποίων ήταν ο Άγγλος Λόρδος Muncaster και η σύζυγος του καθώς και μέλη του διπλωματικού σώματος, που επέστρεφαν από μια εκδρομή στο Μαράθωνα και η τραγική της κατάληξη στις 9/21 Απριλίου, που είναι γνωστή ως η σφαγή του Δήλεσι, ανέτρεψαν το ευνοϊκό κλίμα και την αναβίωση των φιλελληνικών αισθημάτων μερίδας των Άγγλων που είχε δημιουργήσει η επίσκεψη του Αρχιεπισκόπου Σύρου. Οι πολιτικές και διπλωματικές επιπτώσεις του επεισοδίου στο Δήλεσι ακύρωσαν και αμαύρωσαν την θετική εικόνα που είχε δημιουργηθεί για το μικρό βασίλειο

185. ΑΑΛ, Φ. 44 (Μεταγραφές Ειρήνης Μαργέλου), σελ 441, Ο Σύρου και Τήνου Αλέξανδρος προς Μιχαήλ Σακελλάριο, Σύρος 27 Ιαν. 1872. Περικοπή από μετάφραση επιστολής του Gladstone προς τον Σύρου. Λίγα χρόνια αργότερα ο Gladstone θα δημοσιεύσει και μελέτη για τον χαρακτήρα της Ανατολικής Εκκλησίας. "On the Spirit of the Eastern Ancient Churches in Reference to the Other Particular Churches", Λονδίνο, 9 Μαΐου 1875.

186. ΑΑΛ, Φακ. 44, σ. 678-680. Άρθρο του Ε. Ροΐδη στην εφ. Άστν με τίτλο «Μία επιστολή του Γλάδστωνος», 29 Μαΐου 1898. Πρόκειται για την επιστολή του W. E. Gladstone προς Εμ. Κόκκινο, μετά τον θάνατο του Αρχιεπισκόπου Σύρου. Βλ. *Νεολόγος*, 7/19 Νοεμβρίου 1875.

187. Chr. Wordsworth, Bishop of Lincoln, *Miscellanies. Literary and Religious*, τ. 1, Rivingtons, Λονδίνο, Οξφόρδη και Cambridge, MDCCCLXXIX (1879), σ. 287-288.

και έδωσαν την ευκαιρία για μια διαφορετική ερμηνεία της εσωτερικής κατάστασης στην Ελλάδα. Ο Υπουργός των Εξωτερικών της Βρετανίας Earl of Clarendon δήλωσε στον Έλληνα Πρεσβευτή στο Λονδίνο Ιωάννη Γεννάδιο ότι «δια τοιούτων πράξεων τίθεται η Ελλάς εκτός του κύκλου των εξευγενισμένων κρατών». Ο διεθνής και ιδιαίτερα ο αγγλικός τύπος¹⁸⁸ δημοσίευσε δυσφημιστικά άρθρα για την Ελλάδα και το ελληνικό έθνος, το οποίο θεωρήθηκε συλλήβδην υπόδικο και χαρακτηρίστηκε ημιβάρβαρο¹⁸⁹.

Οι διεθνείς εξελίξεις, ο γαλλοπρωσικός πόλεμος του 1870 και η αναγγελία εκ μέρους της Ρωσίας τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, ότι δεν θα αναγνώριζε στο εξής τους όρους της Συνθήκης των Παρισίων του 1856, που αναφέρονταν στους περιορισμούς στη Μαύρη Θάλασσα, θα επηρεάσουν τις διπλωματικές και πολιτικές εξελίξεις στην Ευρώπη. Η Μεγάλη Βρετανία του Gladstone θα επιδιώξει τη διατήρηση της ειρήνης και του status quo στην Ανατολή και θα προσπαθήσει να έχει φιλικές σχέσεις με τη Ρωσία. Στη διάσκεψη στο Λονδίνο (Ιανουάριος 1871) θα υποστηρίξει τις τροποποιήσεις που πρότεινε η Ρωσία, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα μερική μεταβολή του καθεστώτος των Στενών υπέρ των οθωμανικών και βρετανικών συμφερόντων.¹⁹⁰

Μετά το Συνέδριο της Βόννης ο εκκλησιαστικός διάλογος ατόνισε. Στη Ρωσία με την επικράτηση των πανσλαφιστών, οι οποίοι διέκοψαν την επικοινωνία της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τη Δύση, ακολούθησε μια περίοδος εσωστρέφειας στα θεολογικά ζητήματα. Οι πολιτικές εξελίξεις θα κρατήσουν αμείωτο το ενδιαφέρον των Άγγλων για τους χριστιανούς της Ανατολής, η τύχη των οποίων θα απασχολήσει την κοινή γνώμη. Το 1876 οι ωμότητες των Τούρκων απέ-

188. Στο Ηνωμένο Βασίλειο το θέμα κάλυψαν οι εφημερίδες *The Times*, *Spectator* και *Saturday Review* (Απρ.-Ιουλ. 1870).

189. Στην δριμύτατη και καταδικαστική καταγγελία των Βρετανών απάντησε ο Ιωάννης Γεννάδιος, που υποστήριξε ότι η Ελλάδα ήταν αθώα και ότι το αποτροπιαστικό έγκλημα διεπράχθη στο ελληνικό έδαφος αλλά από ξένους ληστές, Αλβανούς και Βλάχους, που πέρασαν τα σύνορα από την Τουρκία: *Notes on the Recent Murders by Brigands in Greece*, London, 1870, 115 ff. που τον επόμενο χρόνο εκδόθηκε και στα ελληνικά με τίτλο *Κρίσεις τινές επί των εσχάτως εν Ελλάδι διαπραχθέντων φόνων υπό ληστών: Μετάφρασις εκ του Αγγλικού της υπό Ιωάννου Γενναδίου υπεραπολογίας του Έθνους*. Αθήνα 1871. Βλ. John Koliopoulos, *Brigands with a Cause. Brigandage and Irrendentism in Modern Greece 1821- 1912*, Clarendon Press, Oxford 1987, σ. 187-189.

190. Ευάγγελος Κωφός, «Περίοδος περισυλλογής (1869-1875)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', σ. 305-310.

ναντι στους Βουλγάρους δημιούργησαν στη Μεγάλη Βρετανία ένα ισχυρό φιλο-βουλγαρικό ρεύμα και επηρέασαν την εξωτερική πολιτική της Αγγλίας στο Ανατολικό Ζήτημα. Η κοινή γνώμη εξεγέρθηκε κατακρίνοντας την εξωτερική πολιτική της χώρας που υποστήριζε την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Αγγλικανική καθώς και οι άλλες Εκκλησίες της Αγγλίας κατήγγειλαν τη βαρβαρότητα και την απερίγραπτη αγριότητα που επέδειξαν οι Μουσουλμάνοι δυνάστες απέναντι στους ορθόδοξους Βαλκάνιους και διοργάνωσαν εράνους για να βοηθήσουν τους χριστιανούς της Ανατολής. Ο Αρχιεπίσκοπος του York καταδίκασε δημοσία *“the tottering throne whose feet are planted in corruption and blood”*. Ο Επίσκοπος Fraser του Manchester έκανε έκκληση για *“a policy of intervention in concert with the other Christian Powers”*. Καθοριστικής σημασίας ήταν ο λόγος που εκφώνησε στο εκκλησίασμα του St. Paul την Κυριακή ο ιερέας Liddon και λέγεται ότι προκάλεσε και την παρέμβαση του Gladstone. Ο Liddon, αφού τόνισε ότι το αγγλικό έθνος ακούσια έχει μερίδιο της ευθύνης για τα φοβερά γεγονότα στην Νοτιοανατολική Ευρώπη, εφόσον η Κυβέρνηση υποστηρίζει την Οθωμανική Αυτοκρατορία, κατέληξε:

*the [Turkish] Government which is immediately responsible for acts like these has turned for sympathy, for encouragement, not to any of the historical houses of despotism or oppression, not to any other European Power, but alas to England- to free, humane Christian England. The Turk has, not altogether without reason, believed himself, amid these scenes of cruelty, to be sure of her smile, or at least of her acquiescence*¹⁹¹.

Αξιοσημείωτο είναι ότι το ενδιαφέρον της Αγγλικανικής Εκκλησίας για την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία, του οποίου η αφετηρία βρίσκεται σε συντηρητικές απόψεις στις πρώτες δεκαετίες του δέκατου ένατου αιώνα, στη δεκαετία του 1870 θα εκφραστεί στο πλαίσιο ενός βρετανικού φιλελεύθερου λόγου για να υπερασπιστεί τα εθνικά δίκαια των χριστιανικών λαών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

191. R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question, A Study in Diplomacy and Party Politics*. Λονδίνο 1971, σ. 83-87.

ABSTRACT

ELISABETH KONTOGIORGI: *The Rapprochement between the Anglican and the Greek Eastern Churches during the Period of the Bulgarian Question. The Role of the Archbishop of Syros and Tenos, Alexander Lykourgos*

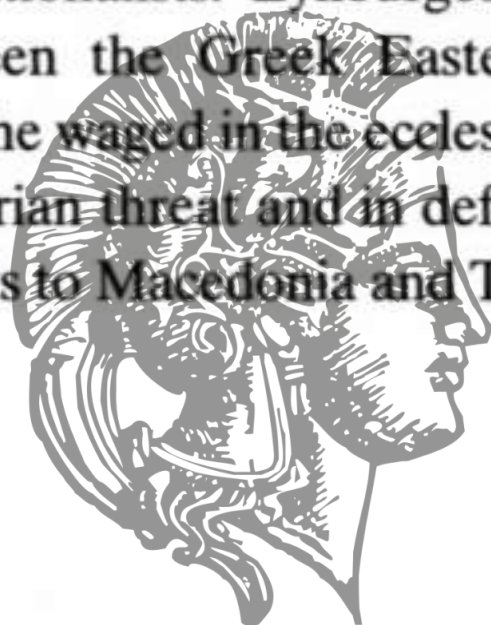
The most important initiative of Greek Orthodoxy reaching out to Anglicanism in the nineteenth century was the visit of Archbishop of Syros, Alexander Lykourgos to England (Dec. 1869-70). Although the official purpose of his visit was the consecration of the Greek Church of St. Nicolas in Liverpool, Lykourgos' stay in England turned out to be a landmark in Anglican-Orthodox relations. His welcome was outstanding. The Greek prelate was not only received by the Archbishops of Canterbury and York, many Bishops, distinguished theologians and clergymen, but he was invited to dinner by Prime Minister, William E. Gladstone, met with Lord Salisbury, Stratford Canning and several eminent laity. He was also presented to Queen Victoria and received doctorates from Oxford and Cambridge. The ensuing discussions between Anglicans, both clergymen and laymen, and the Greek prelate provide clear expositions of their common desire for a friendly approximation and intercommunication between Orthodox and Anglican Churches.

This article seeks to complement our understanding of the effort for reunion between the Anglican and the Greek Eastern Church in the 1860s and 1870s by placing it within the particular political and ideological contingency of the societies within which it emerged. Evidence has been provided to meet the two basic objectives of this paper: Firstly, to analyze the ideological content of the shift of the Ecumenical Patriarchate towards Anglicanism in the course of the 1860s and 1870s. Secondly, to expound the Anglican's interest in the Orthodox Church, and in particular in the Greek Eastern Church and the tendency in favour of uniting with it.

The article draws heavily upon the documents contained in Lykourgos' Archives and shows that the request by the Greeks of Liverpool to the Holy Synod in Athens to send the Archbishop of Syros to consecrate their church was not unintentional. In the years preceding Archbishop Alexandros Lykourgos visit to England, there were Anglican initiatives to promote intercommunication between Orthodox and Anglican Churches. The exceptionally welcome receiving of a representative of the Orthodox church by the leaders of the Church of England was a reaction to the First Vatican Council and may be seen as the climax of long-standing Anglican concerns regarding the Church of

Rome. High -Anglican churchmen and eminent laymen, philhellenes and of the liberal conservative circle around Gladstone, had contacts with the Patriarchate and eminent Greek prelates in Constantinople and decided to pursue the strengthening of the bonds between the Anglican and the Eastern Orthodox Churches because they believed that the prospect of Ottoman dissolution was neither faint nor unrealistic and that Britain had to consider an alternative variable in the Eastern Question to the dogma of the preservation of the Ottoman Empire. Furthermore, it is argued that the Anglican tendency in favour of uniting with the ancient Eastern Church was most likely linked with the formation of a British “national identity” during the nineteenth century.

The Ecumenical Patriarchate, on the other hand, pursued friendly relations with the Anglicans in order to gain the powerful ecclesiastical and political support in British society it needed to protect the Church and the nation from Panslavism and the Bulgarian nationalists. Lykourgos’ persistent efforts to promote a rapprochement between the Greek Eastern and the Anglican Churches is linked to the struggles he waged in the ecclesiastical domain against the Panslavist plans and the Bulgarian threat and in defence of Hellenism and the Ecumenical Patriarchate’s rights to Macedonia and Thrace.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

